גבי לוי

יהודי מקנאס

קווים לדמותה של קהילה במרוקו

גבי לוי

יהודי מקנאס

קווים לדמותה של קהילה במרוקו

אל"ף — הוצאת ספרים בע"מ, תל־אביב

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

GABI LEVI

The Jewish Community of Meknes

חבור זה יצא לאור בסיוע:
המרכז למורשת יהודי המזרח במשרד החינוך והתרבות.
קרן תל־אביב לספרות ואומנות ע"ש יהושע רבינוביץ.
עמו"ס, קרן לעידוד מלומדים וסופרים ע"ש זלמן שז"ר.

עיצוב העטיפה: אורית שור

©
כל הזכויות לספר בעברית
שמורות להוצאת אל"ף תל־אביב
רח' נחמני 49, טל' 612003
זכויות ביצוע פומבי — שמורות למחבר.
נדפס בישראל בתשמ"ג — 1982

לעילוי נשמת אבי

חיים לוי (איבן יולי) ז״ל

חבור זה הוגש במקורו כעבודת גמר לתואר מ.א.
בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל־אביב
בהדרכת ד"ר יהודה ניני.

התוכן*

פתח דבר		7
הקדמה		11
פרק ראשון: הישוב היהודי במקנאס		
1.0	ראשית הישוב היהודי במקנאס	17
1.1	תולדות המלאח	27
1.2	המעמד החברתי־חוקתי	37
פרק שני: ארגון חיי הקהילה		
2.0	הקהילה ומוסדותיה	48
2.1	מוסדות ארגוניים וולונטריים	68
2.2	הווי, אמונה ומנהגים	80
פרק שלישי: חיי הכלכלה		
3.0	כללי	93
3.1	מסחר	98
3.2	מלאכות	111
אחרית דבר		
	עלייה וזיקה לא״י	125
	קשרים בין מקנאס לפאס	127
	ההתעוררות השבתאית במקנאס	128
ביבליוגרפיה		**141**

* הערות בסוף כל פרק.

פתח-דבר

חבור זה ראשון (אולי) מסוגו מנסה לתאר קווים לדמותה של קהלת מקנאס, אחת מקהילות מרוקו, שעבר מפואר לה.

חבור זה אמור להקיף קורות היהודים במקנאס למן המאה ה־18 עד ראשית המאה ה־20 (עד לכבוש הצרפתי).

חובה לציין כי אין החבור מתימר להציג דבר שלם, ובודאי יורגש העדרם של פרטים רבים וחשובים מחיי קהילה זו שלא יבואו לידי ביטוי, זאת בשל המגבלות הר״מ:

א. העדר מקורות

המבקש לשרטט קווים לדמותה של קהלה, רק טבעי שיעזר בארכיון הקהלה, בפנקסי הקהל, כתבי יד, ספרות מחקר וכו׳; לא כן במקרה דנן. חומר המספר רק על יהודי מקנאס כמעט שאינו קיים — **לא בארץ** (במכוני המחקר). על כן היה צורך ללקטו בעבודת שדה, מפי מסרנים, זקני העיר ופרנסיה לשעבר, הנמצאים בארץ, ושעוד נותרו בחיים, למעשה עדות חיה שמגרעת גדולה לה והיא: חוסר אובייקטיביות.

הסיבות להעדר מקורות רבות ומגוונות הן ורק אחת מהן, הנוגעת למקנאס ומתוארת בצורה ציורית מאד נביא להלן (מתוך הקדמת המחבר, ח. משאש, ספר נשמת חיים):... כתבו הרבה על גליונות גמרות וספרים ישנים ובלויים, ויש שנפרדו העלים מתוך הלמוד בהם, והביאום לכורך לחדש ימיהם, והכורך למען תהיה מלאכתו יפה גלח להם את השפה,... והנשאר פנימה נפשו שכנה דומה כי אין לו מובן. ויש אשר לא הובאו דפים לכורך, ונשארו דפים מפוזרים עד אשר

נגנזו במערות צורים... פעמים עשו מהגליונות כריכות במחובר אשר עכברים שמו בהם משכנם, כי בכל בית קרפף אחד או שניים ומרתף מתחת גדול ורחב ידיים לאצור בהם תבואה מקיץ לחורף להיות לביתם טרף... ודרך תבואה להזמין עכברים מכל מין... והיו העכברים עושים בספרים שמות. ועוד מכה אחת מצוייה, דלף טורד בבית ובעליה, כי כל התקרות היו עשויות מקורות זו מזו רחוקות, ועליהם לוחות דקות, ועת יורד הגשם, המים חולפים והבתים דולפים, ולפי שהיו הספרים והכריכות על לוחות ערוכות, נעוצות בכתלים לשם הגשמים היו עליהם נופלים, ולהציל כבודם מדלף לבל יהיה עליהם זלף למרתף היו אותם מורידים וגם שם היו נאבדים — מקור המרתף ולחות.

ב. חוסר אובייקטיביות

הפרטים הנלקטים מפי מסרנים מספרים על מאורעות אותם חוה המספר, או עליהם שמע מזקניו. התאורים לרוב זכרונות סובייקטיביים וסלקטיביים והאינטרפרטציה פרי תפישתו של המספר, איש איש וטעמו — לפאר ולהלל, לבזות או להשמיץ, הכל לפי האינטרס האישי-משפחתי, ומכאן קושי גדול המחייב לדלות הפרטים הרלוונטיים מכל ספור, במדת הזהירות המירבית, תוך דחיית הפרשנות, כך שרק הפרטים הראויים ומשקפים (ככל האפשר) מצב אוביקטיבי, אותם ורק אותם להציג.

ג. העדר ספרות מחקר

ספרות המחקר בנושא "יהדות מרוקו" דלה עדיין, ואף זאת הקיימת מסופר בה אך מעט על מכנאס, וכולה תאורים כלליים למאורעות שנגיעה להם בחיי היהודים; לכלל תמונה שלמה ומקפת על חיי היהודים במקנאס קשה להגיע מכך. זאת ועוד:

קיימים מעט ספרי נוסעים, בהם מוזכרת העיר בהקשרים שונים, החומר רובו ספרותי, רחוק על כן מאוביקטיביות, וקשה משום כך לעשות בו שמוש בתור מסמך אוטנטי.

ד. המקורות והתקופה

העדר המקורות מונע בעדי לסקור בצורה מקיפה כל האמור להכתב על העיר למן ראשית הישוב היהודי בה. מטבע הדברים הצטמצם איפוא החבור לשלושה נושאים, למן המאה ה-17 ועד לראשית הכבוש הצרפתי (1912). עם הכבוש חלו שינויים רבים **במצבם של יהודי מכנאס (ומרוקו בכלל)** במעמדם החברתי, משפטי, כלכלי ועוד...

על הנושאים בחבור זה:

הפרק: ראשית הישוב היהודי במקנאס

סוקר התפתחותו של הישוב, שראשיתו לפי השערה מסוף המאה ה-8; בוולוביליס "Volubilis" הרומאית, המרוחקת כדי 30 ק"מ (ממקנאס), שם נמצאה כתובת ארמית על מצבה וכן כלים ומטבעות יהודיים. ידוע כי היתה מיושבת יהודים מהתקופה הרומאית ועד לתקופה הערבית; עדות זו מחזקת אולי ההשערה בדבר קיומו של ישוב יהודי במקנאס בתקופה זו העתיקה זאת משום הסמיכות לוולוביליס. המקורות הערביים בסַפָּרָם על יסוד העיר פאס (אף היא קרובה למקנאס) מזכירים ג"כ שבטים מתיהדים בסביבתה, זאת בספרו של ח.ז. הירשברג, ארץ מבוא השמש, עמ' 136 (עדות הנסמכת כנראה על H. de la Martiniere בספרו *Souvenir du Maroc pp.* 314 — 315 — ושם מתאר המחבר כתובת עברית, המצביעה על קיום נוכחות יהודית באזור בתקופה הרומאית.

בפרק מתואר מקום מושבם המיוחד של היהודים במקנאס, המלאח אשר בו הסתגרו בעולמם הפנימי-הרוחני למול רדיפות ופרעות שהיו מנת חלקם (לא בכל התקופות) וזאת לנוכח מעמדם־המיוחד — היותם נתיני המלך ובני חסותו.

הפרק: ארגון חיי הקהלה

אורח חיים ומנהגים מתואר בפרק ב׳ בהתחשב במגבלת זמן התקופה המתוארת, היינו, עד לכבוש הצרפתי, שכן בתקופת הכבוש נתקנו דברים רבים ואף חל שינוי מהותי באורח החיים היהודי ובכלל; הפרק הווי ומנהגים לא בא אלא לסבר את האוזן ולתאר מעט מנהגים יפים וקדומים שרווחו בעיר, ולא היה טעם לפרט יותר, שהרי לא בפולקלור עסקינן, ואף המעט שצוטט לא נזכר אלא בהקשר לתאור אורח החיים הכללי של היהודי במלאח, ולהראות באיזו מידה ענו הדברים על הצרכים הדחיים, אישיים, או על ציפיותיו של היחיד (כגון בפרק על הצדיק), וכן להצביע על האחדות והרגשת שותפות הגורל של יחידי הקהל בעצב ובשמחה.

פרק זה (הווי ומנהגים) מתאר אמנם בחלקו מציאות שזמנה בתקופה שלאחר הכבוש, ובלעדיו קשה לטוות תמונת מצב המאפיינת חיי היהודים במלאח.

הפרק: על חיי הכלכלה

מתאר עסוקים שונים ומקצועות לסוגיהם בהם מצאו יהודי מקנאס פרנסתם, ובמידת האפשר גם הפרובלמטיקה של סוגי הפרנסות כפי שעולה מתוך השו״ת, נבחין במלאכות האפייניות רק ליהודים, נבחן הסכמי עבודה, ונעמוד על תהליכי יצור בתעשייה המקומית, והכל כאמור מתוך החומר העומד לרשותנו.

הקדמה

עתיק יומין הוא הקבוץ היהודי במרוקו. יש המיחסים את ראשיתו לפלישה הראשונה של בני צור וצידון אשר הקימו את קרת חדשת (מאות תשיעית-עשירית לפנה"ס), אף אם אין בידינו הוכחות לכך, מכל מקום, משנוצחה קרת חדשת ושלטונה הוחלף בשלטון הרומאי, לא ארכו הימים וטיטוס החריב את ירושלים, ורבים הנמלטים משרידי הטבח תרו להם אחר מקום מקלט בצפון אפריקה.

בשל הכבוש הביזנטי, ואחריו הכבוש המוסלמי, חדורה יהדות זו נוסף להשפעות הפניקים, הרומאים, גם תרבות ערבית כמו גם מסורות ברבריות; וכמו כן קבלה מכלל ירושתם של היהודים מגורשי ספרד משנת 1492 (אח"כ השפעת התורכים והצרפתים).

יהדות מרוקו כיתר יהודי צפון אפריקה בעקרה יהדות ספרדית. עוד לפני הגרוש היו קשרים הדוקים ומרובים של 'מסחר ושל רוח מקשרים בין ספרד למרוקו (ולצפון אפריקה בכלל). עם הגרוש רבבות ואולי מאות אלפים שמו פעמיהם לנמלים וירדו באניות: יהודי אנדלוסיה — פנו לחוף אפריקה ויסדו קהילות חשובות בפאס, מקנאס, דבדו, טאנג'יר, תטואן, סאלה, ארזילה, לארש, רבאט, ספי, טלמסן, ואוראן.

עם בואם של המגורשים התחזקו וגברו השפעותיהם על בני המקום. החדשים מקרוב באו הביאו עמם תרבות, מנטליות, ומושגים שונים מאלה של בני המקום; השפעות נוצריות מחד, והשפעות מוסלמיות מאידך, יצרו הבדלים עמוקים בין התושבים (האוטוכטונים) למגורשים שמעתה דרו בכפיפה אחת, ועליונותם של המהגרים ברורה היתה בשטח הרוחני, ולא פחות גם בשטח המסחרי.

בחכמה ובזהירות השתדלו שלא להתנגש עם בני המקום המסוגרים בתוך עצמם, אולם במקומות מסוימים הטביעו את חותמם, עד כדי כך שבמקנאס, דבדו, פאס, טאנג׳יר סאלה ועוד, בלעו כמעט לגמרי את בני המקום ולא נודע כי באו אל קרבם, וכך ניתן היה להבחין בין קהילות ששמרו אמונים למסורות הקפדניות ביותר של התלמוד — קהילות "התושבים" (היהודים בני המקום) ששכנו בדרומה של הארץ, ובין "המגורשים" (מגורשי ספרד) שהתרכזו בצפון ונהגו עפ"י דיני קסטיליה.

עדות לעליונותם של המגורשים על התושבים מצאנו בשו"ת זכות אבות, (ר׳ יהודה בן עטאר, סימן ע"ה):

> "ותקנה שתקנו ק"ק פאס המגורשים... גרירי אבתרייהו בכל ערי המערב חוץ מתפיללת ואגפיה; ומראכש (מרוקה) יש ויש, כל משפחה לפי מנהגיה, דהיינו אותם שהיו מזרע המגורשים עושים כמנהג ההוא, ושאר המשפחות יש שעושין מנהג המגורשים ויש כדת. אבל כל שאר ארצות המערב פאס, תיטואן, ואלקצר, וכל הגליל ההוא מכנאס וצפרו, כולם כמנהג המגורשים".

במכנאס, פאס רבט מזאגאן, ועוד... ניתן היה לחוש בתכלית הבהירות בהיתוכם של שני היסודות שבאוכלוסיה. אפשר היה למצוא בהם הרבה מאד שמות משפחה שמקורם ספרדי או פורטוגזי. הרבה שמות משפחה שנתקראו בשמות שמקורם ערבי או עברי קבלה היתה בידם שמוצאן מספרד.

התושבים הביטו במבט של קנאה פנימית על המגורשים לנוכח מטענם הרוחני והכללי, ובחששם פן יעיבו את פניהם של ראשי הקהל התושבים וחכמיהם התאמצו למצוא בהם דופי במעשיהם, ולהשפיל את כבודם. אף כי אין הוכחות רבות בדבר המחלוקת בין המגורשים לתושבים על אודות השררה וכבוש הקהילות בארץ המערב, להוציא ספור בשם אחד מחכמי מרוקו — מצוטט בתוך קוהלת יעקב, (עמ׳ פ-צ"ד) ובו מסופר על המחלוקת בענין הנפיחה (ענין דתי) אשר ארכה עשרות בשנים ותגע עד הממשלה; (ראה גם "עץ חיים" ר׳ חיים גאגין, מחלוקת על הנפיחה). באותו ענין: המגורשים התירו הנפיחה מסרכות הריאה והתושבים התנגדו לכך. ר׳ חיים גאגין עמד בראש מנהלי מחלוקת זו מצד התושבים נגד המגורשים, ואולם עם כל

ההתנגדות הנמרצת של התושבים, נראה כי אח"כ גברו המגורשים, ומנהג הנפיחה יחד עם כל מנהגי קסטיליאה בעניני הדת שהביאו עמם המגורשים התפשטו לכל ערי המערב, והתושבים כמו המגורשים אחזו בהם וימצאו להם מהלכים ביניהם; לאחר מות ר' חיים גאגין עלה בידי המגורשים להעביר לידם כל ההנהגה הצבורית השררה והדיינות, וכל מכשירי הקהילות ומשטרם נסבו ויעברו לידי המגורשים והתושבים נבלעו בקרבם, והתאחדו אתם, זאת מוכח גם מספר התקנות של מגורשי קשטיליאה בפאס שבו השתתפו בין רבני המגורשים בעלי התקנות גם רבנים מרבני התושבים.

מכנאס כאמור נהגה כמנהג המגורשים, והעדות שלהלן בענין חלוקת רכוש וירושה מחזקת זאת:

"בענין חלוקת רכוש וירושה — בעיר וודזאן לא הגבו לאלמנה סכום כתובתה, ושאר נכסים אף נטלו אותם היורשים... דבר זה תמוה בעיננו, היאך נהיה כדבר הזה, ומי הם אלו הדיינים שדנו כך, היפך הידוע והמקובל בידינו מפי קדמונינו האיתנים מוסדי ארץ המערב, שכתבו שתקנת המגורשים נתפשטה בכל סביבותינו פאס ואגפיה, ואלקצר ואגפיה וגם אנחנו תושבי עיר מכנאסא היתה נוהגת בינינו באין פוצה פה ומצפצף". (דברי שלום, ר' שלום משאש, סימן ט"ז).

ההסטוריה של יהודי מקנאס, היא חלק אינטגרלי מקורות יהודי מרוקו בכל הזמנים, לכך השלכות על דרך חבור זה. קשה להצביע על התפתחות אופיינית רק ליהודי מכנאס; תאורי מבוא הלקוחים מחיי היהודים במרוקו בכללותם הם לפעמים הכרחיים בסעיפים שונים משום ההשלכה שיש להם על יהודי מקנאס ובלעדיהם לא תיתכן תמונת מצב נכונה כגון: במצב המשפטי, אי אפשר שלא להתיחס להתפתחות מעמד הדמי (בני החסות), השפעתו על כל יהודי מרוקו ובין היתר גם על יהודי מקנאס. כך גם בנושאים לא מעטים כגון מיסוי, דינים בפני ערכאות של גויים, משלא נמצא תאור מיוחד המתייחס רק לעיר מקנאס אלא לכלל יהודי מרוקו עפ"י השו"ת והתקנות, גזרתי גזרה שווה על דרך ההיקש בהיות גורל אחד נכון לכל היהודים במרוקו, ובכללם גם ליהודי מקנאס; (זאת כאמור במקום שלא הוזכרו דברים במפורש).

העיר שמשה מקום מושב המלך (בתקופת מולאי איסמאעיל), תקופת זוהרה, הוציאה מתוכה יועצים יהודים מקורבים לחצר ועושי דבר המלך, נגידים, דפלומטים בשרות המלך במדינות אירופה: בני טולידאנו, מימראן, עטאר ועוד, וכן סוחרים גדולים. אולם בשטח היצירה הרוחנית (ובזה אולי יחודיותה) שמרה העיר על ייחודיות במשך מאות בשנים. בדין זכתה לתואר "פאר כל ערי המערב לתורת וליראת ה'". תרומתה לבני מרוקו לאוצרות הרוח והנצח של עם ישראל נִיכָּרִים. היא היתה מרכז להשכלה תורנית ממנה יצאה חוכמה לכל יהדות מרוקו ואף מעבר לכך.

באגרות רבני מכנאס לטבריה (אוצר גנזים, י.מ. טולדאנו עמ' 164 — 172) עולה כי סביב שנת תר"ך (1860) מספר העולים ממכנאס בפרט וממרוקו בכלל הגיע למאות, ומעניינת הידיעה כי רוב החכמים המערביים שלמדו בטבריה מוצאם ממכנאס, והשפעתם כה גדולה היתה עד כי כונתה טבריה "מכנאס הקטנה", וראה שם עוד "דברי ריבות בין רבני ירושלים — טבריה ובין רבני מכנאס" (תשע אגרות — עמ' 184 — 198).

דיינים וסופרים נולדו וחיו בה, ואף שמשו בקודש בקהלות אחרות במרוקו. מאות תלמידים מערי השדה למדו והתחנכו במקנאס, ובה הוסמכו לשמש בקודש בקהילותיהם.

מאות חבורים המיוחסים לחכמי מקנאס, מלאי חכמה ובינה על הש"ס והפוסקים, שו"ת, דרושים ומוסרים, פרושים וחדושים על התנ"ך, שירים ופיוטים, קינות ומליצות ואגרות וענינים שונים, כל אלה ועוד מוזכרים בספרים מלכי רבנן וכסא מלכים, אוצר המכתבים, ועוד...

גם מצד מקומה במערך היחסים והקשרים הבינקהילתיים, נתיחדה מקנאס בעצם נכונות אנשיה לחוש לעזרת היהודים הסובלים בערי השדה או בערים אחרות, במתן עזרה פיסית/חומרית, או בהציעה מקלט זמני עד יעבור זעם, מקלט שהפך לפעמים לישיבת קבע, כך הוה עם יהודי פאס (דבה"י ליהודי פאס, בתוך הקובץ פאס וחכמיה, עמודים 21, 32, 51 — 51).

ויש הרואים בשל כך את מקנאס "כְּבְתהּ של פאס היהודית (יומן העיר פאס עמ' 230) שכן בימי צרות ופגעים היו אנשי פאס נמלטים אליה ומשתקעים בה.

משום המגבלות באשר להיקף הסקירה, לא יבואו בודאי לידי ביטוי

אספקטים נוספים האופייניים למקנאס, ועל כן התמקדתי בשלשה נושאים עיקריים:

ראשית הישוב היהודי במקנאס
ארגון חיי הקהילה
חיי הכלכלה

על המגבלות והקשיים דובר בהקדמה. כבר הובהר לעיל שמדובר בתיאור קווים אחדים בלבד.

אף על פי כן, נזכיר בקצרה: הזיקה והעליה לא"י, והתנועה השבתאית; נושאים חשובים אחרים כמו: היצירה הרוחנית של יהודי מקנאס ועוד... מקומם, כמו גם יתר הנושאים, במחקר מדעי מקיף ומְמַצֶּה המתנהל בימים אלה.

פרק ראשון:

הישוב היהודי במקנאס

1.0 ראשיתו של הישוב

מכנאס, שלוחה מאורכת שואדי מעניק לה ירק ורעננות, מתנשאת במרכזן של רמות פוריות ושולטת על מוצאי האטלס התיכון, והזרהון. לפנים עיר בעלת עבר מפואר. בוצרה בידי המוראבטים (1061 — 1145), סבלה מתגרת ידם של המווחידים (1145 — 1248) הראשונים, התעשרה במאה ה־13 במסחר[1], ולעיקר התפתחותה הגיעה בתקופת מולאי איסמעיל (1672 — 1727). בראשית המאה ה־16 הלל "ליאון האפריקני" את בוסתניה ושדותיה, את שפעת מימיה, את חוזקה וגודל שווקיה. הגדיל לעשות כאמור בבנינה, מולאי איסמעיל (1672 — 1727). בבניתה העסיק אלפי אנשים: נוצרים, נדונים בבתי דין רגילים, אסירים שהובאו ממחנות המורדים, ופועלים שסופקו בקביעות ע"י השבטים כמס עובד. בנה בה מסגדים אחדים, הרס עד היסוד את הרובע הדרומי שהפריע לבניניו העתידים (הככר שומרת עד היום בשמה זכר ההרס ההוא ונקראת "ככר אל הדים" — ככר החרבות) בנה רובע יהודי= מלאח; בנה קריה קיסרית שהוקפה בחומה לאורך 25 ק"מ, לאחר מכן כמה גנים מוקפי חומה ועטורי מבנים, ושורה של ארמונות. במקורות מסוימים נתכנתה מכנאס — "ורסאיי של מרוקו" ואמנם השפעת ורסאי ניכרת מאד בתכנית הקריה הקיסרית והגנים שהקיפוהו.

באשר לקביעת הזמן לראשית ההתישבות היהודית במכנאס, קיימות שתי עדויות, אחת אצל סלושץ[2] המיחסת את הקיום היהודי במקנאס למן המאה

ה-10, לפיה: החל במאה העשירית, סיגילמסה וכמעט כל הערים הגדולות במרוקו, הופכות מרכזים לתנועה רוחנית יהודית בעלת חשיבות מכרעת... ומרכזים אחרים צצים. הערים: מקנאס ומראקש שזה אך נוסדו זוכות לדור של בתי מדרש ורבנים משלהם.

השניה בכתב [2]א שזמנה מהמאה ה־12, (אף כי ברור שהישוב היהודי במכנאס קדם לתקופה זו).

עדות זו היחידה מוזכרת אצל הראב"ע בקינתו המפורטת על חורבן קהילות מערב (מגרב) וספרד ע"י האלמווחידין, בשנים ראשונות למלכותן. הקינה מתארת רדיפות והשמדת קהילות יהודים, ובין יתר הקהילות מוזכרת גם קהלת מכנאס, וזו לשונה:

אהה ירד עלי ספרד רע מן השמים,
וספוד רב עלי מערב, לזאת רפו ידיים
והוי אקרא, כמצרה על קהלת סגלמסה
ועיר גאונים ונבונים, מאורם חשך כסה
ושח עמוד והתלמוד, והבניה נהרסה,
והמשנה לשנינה ברגלים נרמסה,
ועיר מלוכה והנבוכה מכנאס המיוחסה
עלי יקרים מדוקרים, עין אויב לא חסה
אהה אפס קהל פאס, מיום נתנו למשסה
ואי חסן קהל טלמסן, והדרתה נמסה,
וקול ארים, בתמורים, עלי סבטא ומכנאסה...

עדות זו שבכתב חוזרת ונסמכת בכתביו של גדול רבני מכנאס בתקופתנו, הרב יוסף משאש ז"ל (רבה של חיפה)[3] במכתב משנת תרס"ט לפ"ק, ועוד במכתב הנזכר מוסיף המחבר וכותב:

"ושמעתי מישמעאלי אחד שזה יותר מאלף ומאתיים שנה שנמצא זכר ליהודי מכנאס, בספר דבה"י שלהם, ולפי זה מוכרחים לאמר שבאו מגלות ירושלים אשר בספרד, או מגלות בבל ושוב נתוספו עליהם גולי ספרד משנת רנ"ב לפ"ק ומהגלויות שלאחריה".

לפי זה נראה כי ישוב יהודי במכנאס, היה קיים עוד לפני המאה העשירית ואולי אף במאה ה-8 לספירה, אך הסמוכין לכך קלושים, ועוד יש צורך לאמת גרסה זו, כפי שבאה לידי ביטוי לעיל.

מקור השם

גם באשר לשם "מכנאס" קיימות השערות שונות[4].

א. המלך הראשון שבנה את העיר ושמו "סולטאן אלכחייל" (המלך השחרחר) קרא שמה על שם אמו, או בתו, או אשתו ששמה היה מכנז"א שפרושו — מטמון יפה. אח"כ משום שבוש נתחלפה "זין" ב"סמך" (שני העצורים ממוצא משותף) ונתקצר השם ממכנאסא למכנאס (כדרך הישמטות עצורים נחים בסוף המלה). להנחה זו האחרונה אין אימות במקורות.

ב. שם העיר מכנאס ע"ש ישמעאלית אחת שהיה שמה מכנאסא, והיא ובניה היו הראשונים להתישב שם בזמן קדום, וקראו למקום ע"ש אמם. אחרי מותה פרץ ריב בין האחים ונחלקו לשתי כתות. החלשים שבהם עזבו את המקום ונסעו למקום אחר עד שהגיעו סמוך לעיר תאז"א שם התישבו וקראו שם המקום החדש ג"כ מכנאסא ע"ש אמם, וכן נקרא המקום עד עצם היום הזה (אף כי כיום הוא שומם וחרב). האח הגדול שנשאר בעיר הראשונה, נולד לו בן אחרי מות אמו וקרא שמו "מכנאס" בלי א' בסוף להבדיל שם זכר מנקבה, הנער גדל והיה שר וגדול בעיר, ועל שמו נקראת העיר עד עצם היום הזה.

ג. במקור אחר כונתה מכנאס "מכנאסת אל זיתון" (מכנאס של הזיתים) ע"ש שבט הזינתי הגדול מכנאסא[5].

גרסה זו[5]א' (ובנגוד לשלוש ההשערות האחרות) היא נראית בעיני, ורק לה ניתן למצוא סימוכין בכתובים. להלן נוכיח זאת עפ"י **צורת התעתיק:** עד כה מצאנו צורות תעתיק שונות לשם העיר מקנאס Meknes או Mekinez מקנאסא, מקנאס, מקניס. וכן מכנאס, מכנאסא, פעמים כ' ופעמים ק'. ונשאלת השאלה, היש משמעות לשינוי זה שבתעתיק השם; כפי שיתברר אח"כ, יש אמנם משמעות.

באגרת יחס פאס, בקטע המספר על מלכות מוחמד (בנו הבכור של מולאי אידריס) מצטט המחבר שמות הערים, המקומות, והשבטים אליהם נשלחו אחי

המלך מוחמד, (12 במספר) למשול מטעמו. "ובעצת זקנתם שלח את **אחיו אבולקאסם** משנֶה העיר אל טאנזא ושיבתא וקלעת חזר אנשר, ומדינת תיטואן ומדינת מצמודא. ושלח **אחיו עומר** אל מדינת תרג"א, ועיר סנהאזא וגמארא. ושלח **אחיו דאוד** אל עיר הווארא, ותסול ומכנאסא, וזבל גייתא, ושלח **אחיו אחמד** אל מקנאס ואל פאזא ותאדלא, ושלח **אחיו עבדאללאה** אל מדינת גאמת ועיר נפש וכו'....

מעניין כי באותו מסמך מופיע שם המקום בשתי צורות תעתיק שונות, ואין זו מן הסתם פליטת קולמוס, ואף לא טעות. יש איפוא משמעות לשינויים שבתעתיק השם, ואף כוונה כפי שיוכח בהמשך.

בכל מקום שמדובר בשם העיר Meknés צורת התעתיק ב"ק" (מקנאס, מקנאסא) ובמקום שמדובר לא בעיר אלא בשבט שנתן את שמו למקום, צורת התעתיק "כ" (מכנאס, מכנאסא), מכאן יובן מדוע שלח המלך שני אחיו לשני מקומות שונים: דאוד אל מכנאסא, ואחמד אל מקנאס; זאת ועוד.

באגרת דלעיל (עמ' 156) מצוייה רשימת השבטים והמקומות שנכנעו למולאי אידריס מיסד העיר פאס בדרכו למקנאס... "קבלוהו בני זנאתין ואח"כ כל משפחות האדמה פלשתים וערב מהם זוואגא וזוואלה, ולוואתה, וסדראתה, וגייאתה, ונפזייאתא, ומכנאסתא וגמאמרה,.."

מכנאסתא כאן מציינת שם שבט — הוא השבט הזנאתי הגדול מכנאסא, אשר על שמו כונתה העיר מקנאס "מכנאסת אל זיתון — "מקנאס של הזיתים" (משום מטעי הזיתים הרבים שהקיפוה). גרסה זו למקור השם מתישבת עם הכתובים כפי שהוכח לעיל, וכפי שמצאתי בעדות אחרת אצל: ה. טרראס, היסטוריה של מרוקו, (בצרפתית) עמ' 165—169. וזו לשונה: המכנאסא התישבו ברמה המרכזית של מרוקו; חיילים בכינוי זה הופיעו בצבא הכבוש הספרדי, אף כי לא ברור אם מוצאם ממרוקו. סביר להניח כי התישבות המכנאסא במזרח מרוקו **קדמה לתקופת הכבוש המוסלמי.**

במרוקו התישבו שבטי המכנאסא בעמק המולויא, משם נדדו עד לגבולות הרי הריף. המכנאסא יסדו לראשונה שני מרכזים עירוניים: תסול, ותאזא, אח"כ המשיכו ביסוד נקודות חדשות ויסדו את מכנאסאת אל זיתון, הוא שמה הקדום של מקנאס, וסיג'למאסא (תפיללת כיום). עקבות לנוכחותם של המכנאסא בצפון מרוקו, ניתן עוד למצוא בשם השבט מכנאסא היושב על יד תאזא עד עצם היום הזה...

תסול — אחת משני המרכזים העירוניים הראשונים) נעלמה עוד בשלבים המוקדמים של ההסטוריה המרוקאית, אך מקנאס — העיר, נשארה — כעדות נאמנה — נושאת השם של הקונפדרציה השבטית שחדרה למרוקו טרם הכבוש המוסלמי. לא נותר איפוא שום ספק כי העיר ירשה את שמה משבט המכנאסא.

ראשוני המתישבים היהודים

ב־30 במרס 1492, כשיצאה הידיעה הנוראה מארמון אלהמברא על גרוש היהודים, וצו הפוקד את צאתם מהממלכה המאוחדת של ארגון וקסטיליה ושטחי החסות שלה (סיציליה וסרדיניה), רבבות ואולי מאות אלפים שמו פעמיהם לנמלים וירדו באניות. יהודי אנדלוסיה פנו לחוף אפריקה ויסדו קהילות בפאס, מכנאס, דבדו, טאנג׳יר, תטואן, סאלה, ארזילה, לארש, רבאט, אספי, טלמסן, ווהראן.

אם בשל מחסור במקורות, לא יכולנו לקבוע תאריך מוקדם יותר לראשית התישבות היהודים במכנאס אלא למאה ה-12 לפי הראב״ע, ואולי מוקדם יותר לפי אזכרת הישמעאלי[6], מבלי יכולת לקבוע מוצאם של המתישבים הראשונים, הנה כי כן, למן הגרוש ובמרוצת המאה ה-16 והלאה עדים אנו לנדידה של מגורשים ואנוסים לערים במרוקו, ובין היתר אף למכנאס, זאת עפ״י תעודות עבריות וחיצוניות.

סוחרים מליסבון, סיביליה ומקומות אחרים, הרבה מהם אנוסים באו לממלכת פאס. נסיעות אלו שנעשו בגלוי, שמשו גם להעברת רכוש והכשרת דרך לקביעת מושבם בערים מוסלמיות כדי לשוב ליהדות. כך עולה ממכתב של שגריר פורטוגל[7] בפאס ״באסטיאו דה ורגס״ בו מודיע למלך ״גואן השלישי״ על אנוסים שיורדים בלרש, סאלי, ולא ממורה, משם עוברים למכנאס ומפקידים את קנינם בידי יהודים בעיר זו, ומבקש לכן מהמלך לאסור על אניות ספרדיות ופורטוגזיות לעגון בנמלים אלו.

משום הנהירה הזו של סוחרים למכנאס, נתפתחה בה קהילה יהודית פורחת בתקופה זו.

לוחות ההקדשה בבתי הכנסת אף הם עוזרים לנו ללמוד מעט על תולדות

מכנאס ועל מוצא המיסדים. באחד הלוחות נמצא כתוב: ביהכ"נ של כמוהר"ר שלמה טולידאנו, הוא דור שמיני לכמוהר"ר יוסף טולידאנו שבא מגרוש קסטיליא[8]. מקור אחר [9] מספר על ר' שמעיה שבא בגלות האחרונה של ספרד, ועל חכמים ונבונים שבאו מספרד ומגלות קסטיליה בשנת רנ"ו, נתישבו בפאס, ולאחר 20 שנה מפני המחלוקת ברחו למכנאס.

לבד מן המגורשים, האנוסים, הגיעו למכנאס יהודים ניצולי פרעות, שנצלו וברחו ממקומות מושבותיהם בערים אחרות שבמרוקו מחמת רדיפות, מצוקה כלכלית וחברתית. במצור על עיר הבירה פאס ע"י צבאות השריף הסעדי "מולאי מחמד אשיך" (1557 — 1573), חסרו מצרכי אוכל, והסבל היה רב. העניים עזבו את העיר בקבוצות גדולות, כי לא היה במלאח ממה להתקיים, הנטל הכביד על העשירים, ומעתה לא יכלו לשלם את המס גם בעד העניים ובעלי המלאכה שנותרו מחוסרי עבודה; מצב זה נמשך למעלה משנה. בעצה עם המלך הוחלט לתת לאלפיים וחמש מאות יהודים לעזוב את העיר. לראש קהילת מכנאס נודע על בואם, ויצאו לקבל את פניהם[10].

בעדויות אחדות נמצא "שמחמת הבלבול" בעיר תיטואן מהערבים, באו איזה יהודים לגור פה (מכנאס) ביניהם שמעיה מימראן מרבנן מגורשי ספרד[11] ועל שמו נזכר ביהכ"נ "בדרב אלחכ"ם".

בלוח ההקדשה של אחד מבתי הכנסת נמצא, כי ביהכ"נ נוסד בראשית האלף הששי ע"י משפחת בני דוד אוחיון שברחו מכפרי מדבר סחרא "מפני חמת המציק" שכניהם הערבים[12].

דרך זו של יסורים ופרעות הביאה לעתים קהילות שלמות למכנאס, כגון זו של "אגוראי". רחוק מעיר מכנאס, כ-70 ק"מ מדרום, כפר אחד גדול של ערבים ברברים ושמו "אגוראי" ושם קבר אחד גדול, וקבלה בידי בני העיר מכנאס וגם בידי כל הערבים יושבי הכפר, כי הוא קבר של צדיק יהודי שמו ר' מכלוף בן שטרית זצ"ל, ומקובל בידי זקני העיר כי היה שם ישוב יהודי גדול בזמן עתיק ונחרב בשנת נת"ק (1790) במלכות "ביאזיד שחיק העצמות" (1789 — 1792)... ומאותו זמן נתפזרו כל יושביו בערי מרוקו ורובם באו למכנאס[13]

לא בכדי נקראה קהילת מכנאס — ביתה של פאס היהודית. בימי צרות ופרעות היו אנשי פאס נמלטים למכנאס ומתישבים בה[14]. כך גם בשנים 1704 — 1705 (מתוך כרוניקה של דבה"י של פאס) כשראו הקהל את צרתם

כי גדלה ותלאתם כי כבדה מאד נתיעצו ביניהם עם הנגידים לברוח למכנאס, אולי תהיה להם תרופה למחלתם.... והיו משלחים כתות כתות"[15].

עוד קודם לכן, בשנת ת"ס (1700) או מעט קודם לכן, החלו רבים מיהודי מרוקו בערים השונות להמלט מפני הרעה למכנאס. ואולם לא רק מחמת הצרות נדדו יהודים מערי מרוקו לעיר מכנאס, אלא גם מהבחינה הכלכלית. משום מקומה הגיאוגרפי הנוח לשיירות מסחר (המרינים הקימו בה תחנות שיירות במאה ה-13), המצאותה במרכזן של רמות פוריות השולטות על מוצאי האטלס, במרחק קטן מעיר הבירה פאס, וקרבתה אל ערי החוף רבאט, וסלא. משום כל אלה היוותה משיכה טבעית בין היתר לסוחרים ובעלי עסקים.

פתיחת שערי מרוקו בפני הסחר עם אירופה גרמה לנדידה של אוכלוסיה שישבה על נתיב השיירות לפנים הארץ וערי החוף; בשלב ראשון בחרו הללו להתרכז בערים הסטוריות מראקש, פאס, מכנאס, צפרו ועוד....

בסקירה על המסחר במרוקו בשנת 1693 (או בסמוך לתאריך הנ"ל)[16] כתוב:

"המונופולין היה למעשה בידי נוצרים ויהודים. סלא ותיטואן היו המקומות הנוחים ביותר שמהם יצאו הסחורות בקלות הרבה ביותר.... העיר פאס היתה כמחסן כללי של כל ברבריה... המאורים והיהודים מלאו את מחסני הערובה הנוצרים בחוף בסחורות אירופיות שהפיצו בין סניפיהם בפאס, מכנאס, מראכש.... מקנאס נשארה השוק הראשון במעלה לתבואות, עורות ושעווה".

מקנאס עיר בירה בימי מולאי איסמעיל

הפיכתה של מכנאס לעיר בירה בתקופת מולאי איסמעיל (1672 — 1727) גרמה לנהירה גדולה של יהודים מערי מרוקו למכנאס. הפעם לא רק סוחרים אלא גם המוני העם אשר חפשו מקורות תעסוקה וצפו לאפשרויות שתיפתחנה לפניהם עם בניית העיר החדשה. ביניהם כאמור גם פקידים יהודים המקורבים למלכות ובני פמליה שלהם, אשר חפשו קרבה פיסית לחצר המלוכה משום עסקיהם או תפקידם (כיהודי חצר).

הפיכת מכנאס לבירה תחת פאס ומרכאש היוותה שיא בהתפתחותה של

העיר בתקופה זו. עוד משכבר הימים כאשר היה מולאי איסמעיל מושל העיר מכנאס, גלה יחס טוב אל היהודים, העיר מכנאס והקהילות הנלוות לה: רבאט, ספרו, סלא ואחרות שגשגו, אך מעל כולן פרחה העיר מכנאס, והמונים רבים מערים אחרות במרוקו באו ונתישבו בה ובערים שכינותיה ותהיינה לערים גדולות ונכבדות. וכאשר נמנה מולאי איסמעיל לשליט כללי במרוקו ורכז שלטונו במכנאס, הפכה זו "לעיר ואם" של היהדות במרוקו אצל הממשלה[16]א.

מה היו השקולים לבחירת מקנאס — כעיר מושב המלוכה?

אפשר שיופי המקום ועושרו, שפעת מימיו ואוירו הצח, מקומה האסטרטגי — שליטתה על מוצאי האטלס התיכון והזרהון, וכן חוסר האמון של המלך בשתי ערי הבירה לשעבר ותושביהם פאס ומראקש, אשר מרדו בו ונענשו על ידו בשל כך בחומרה רבה עד כדי הרס מוחלט. כך ירדה קרנן של שתי הערים המתחרות שפנו מקומן למקנאס, העיר בה בקש מולאי איסמעיל לבנות דפוסי מנהל חדשים לפי תפישתו, בעוד שדבר זה לא היה אפשרי בשתי הערים הקודמות בהיותן ערי מחזן (בשליטת המלך) ותיקות השומרות בקנאות על דפוסים ומסגרות שהוקנו להם זה מכבר. ביחוד העיר פאס שבה אנשי העלית הדתית חברתית שטמו את המלך על השמוש שעשה בחיילים העבדים — "עאביד" לבסוס שלטונו וכפיית מרותו. ("העאביד" — צבא מורכב מעבדים ממוצא סודאני היו המשען הבטוח ביותר, היחיד, החזק והממושמע שאפשר לסמוך עליו. נאמנותם למלך התבטאה במשמעת עיוורת. על הדרך שבה הגיעו סודאנים למרוקו — באגרת יחס פאס, פאס וחכמיה עמ' 170 — 171).[23]

גם מהבחינה האסטרטגית נודעה למקנאס חשיבות מכרעת. מקום זה הפך לבסיס פעולה מרכזי של המלך במלחמה נגד שבטי האטלס התיכון, בשל מיקומו ושליטתו של מוצאי האטלס. שליטה על דרך המעבר מצפון המובילה למראכש ודרום מרוקו. דרך גישה זו היתה בעלת חשיבות גם בתקופה הרומית.

כדי להתאים העיר לייעודה החדש פתח בתנופת בנייה ממלכתית. לשם כך הרס עד היסוד את הרובע הדרומי שהפריע לו לבניניו החדשים, והתושבים

המפונים מאזור זה יִשֵּׁב בצפון העיר ובמערבה. על הריסות הרובע הדרומי הקים קריה קיסרית מוקפת חומה, ושערים מונומנטליים בה. איסמעיל — השריף, (כינוי לצאצא משפחת מוחמד — במרוקו שמש גם ככינוי לשליט ריבוני מבני האצולה) נושא גחלת האיסלם ושומרה — לא הזניח את הצד הדתי, ודאג לכן לבנות מסגדים: מסגד באב ברדעין, מסגד זיתונא, מסגד בועזזא של סידי סעיד; בבניתם ניכר הסגנון הסעידי של מסגדי מראקש, עם הצריחים הגבוהים המעוטרים להפליא. כמו כן שָׁקַם אתרי הקבורה של הקדושים המוסלמים: סידי יוסף בן שריף, סידי אשבלו וסידי עבדאללאה הלקסארי. (סידי, או בקיצור סִי=אדון, תואר כבוד חילוני!)

מסביב לקריה הקיסרית הוקם המלאח היהודי במערב העיר (שלא כמו בפאס ומראכש, שם הוקמו המלאח סמוך לארמון המלכותי) כשכונה עצמאית, הגובלת בעיר הגנים Madinat Arriad מקום מושב של פקידות המלך הבכירה. כן נבנו ארמונות (4 במספר) שניכרים קווי דמיון משותף בבניתם עם ארמונות ורסאי. סגנון הבניה אולי מושפע כלשהו, אך באופיו הוא סגנון ספרדי-מאורי Hispano – Mauresque הנמשך מזה דורות ומצא ביטויו גם בבניתה של מדינת אזאהרה במרקש ובפאס אל זדיד.

בניה בהיקף שכזה הצריכה צבא גדול של עובדים ואלה סופקו — ממחנות המורדים, שבויים נוצרים עבדים, פועלים שסופקו ע"י השבטים כמס עובד, ואף אומנים ועובדים אחרים בשכר. חומרי הבנין סופקו ממקורות שונים (בעקר החרמות). יש המיחסים שוד העתיקות בחורבות וולוביליס הרומאית לשעבר לתקופה זו, לצורכי בניה. בבניה הקיסרית הושם דגש מיוחד על הגנה ומכאן בניית חומות כפולות להגנה מפני התקפות שבטי ברברים מהרי האטלס.

בקדחת זו של עשייה לבניה ראותנית, לא נפקד מקומם של מבנים, פונקציונאליים, חנויות, בסיסי צבא, אורוות, סוסים, מחסני נשק, אחוזות ששמשו את לוחמי המלך למקום נופש, ומקום מרעה למקנה. כן נטעו מטעים רבים, ובעיקר מטעי זיתים שכסו את הגבעות הקרובות הסוגרות על מקנאס, ובריכה ענקית לאגירת מים bassin de l'Aguedal המזכירה את מראות המים של מראקש.

תהליך זה של בנייה נמשך על פני תקופה של כ-55 שנה, ושרידיו כלהלן: ארמון דאר קבירה; ארמון לאלה עאוודה; ארמון אלהדים, ובתוכם: מסגד

הפרחים, ומסגד לאלאה עאודה המפורסמים. ארמונות אלו והגנים המקיפים אותם ומפרידים ביניהם, מוקפים חומה באורך 25 ק"מ — היוו את הקריה הקיסרית.

מחוץ לקריה מבנים לצרכי הצבא — קסבת חדרך (hedrach), (קצבה=מצודה), סידי סעיד (Sidi Said) ות'מזי (Timsi), שבתוכם שכנו המוני חיילי "העביד" (עבדים), הידועים בנאמנותם למלך.

בתקופה זו הצטיינו ביותר — בשרות המלוכה — שתי המשפחות טולידאנו ומימראן, עד כי מפני השפעתם ופעולתם, נודעה בקרב יהודי המערב המליצה: "טולדאנואים ומימראנים" עליהם נתיסדה הארץ, או "להם לבדם נתנה הארץ". (עובדה זו תסביר היטב אח"כ עליונות מעמדם בריבוד החברתי הכללי במכנאס).

בתקופת מולאי איסמעיל עלו למשרות נכבדות אנשים שונים מבני משפחה זו במכנאס —

— ר' דניאל טולידאנו, יועץ למולאי איסמעיל ואיש סודו.

— יוסף טולידאנו, יועץ ומשנה למלך, ואח"כ קונסול ברפובליקה ההולנדית, על ידו נכרתה ברית שלום בין מולאי איסמעיל והולנד.

— חביב טולידאנו — שליח מיוחד של המלך לאנגליה.

כנ"ל כאמור מבני משפחת מימראן. יוסף מימראן — עזר למולאי איסמעיל לתפוש את כסא המלוכה לאחר מות אחיו, קודם שיקדימנו אח אחר.

אברהם מימראן: היה בעל השפעה רבה בחצר השולטן, וכל המו"מ עם השגרירים של מעצמות אירופה התנהל באמצעותו.

אחיו של אברהם שישב בכלא, שמש כסוכנו של איסמעיל בעיר נמל זו.

לסכום:

ראשית ההתיישבות היהודית במקנאס — במאה העשירית (ואולי לפני־כן). לתנופה והרחבה גדולה זכה הישוב עם בואם של אנוסים ממגורשי ספרד ופורטוגאל, עליהם נוספו ברבות הימים קהלים או בודדים אשר נמלטו מפאת רדיפות חברתיות, מצוקה כלכלית, וכן סוחרים יהודיים ואנשי עסקים אשר בעבורם היוותה מכנאס צומת מסחרית חשובה עד מאד. על אלה נוספו ברבות הימים פקידי המלכות היהודיים ומקורביהם, והנגידים הראשונים ובאי כוחם

של היהודים במכנאס אצל הממשלה, אשר העתיקו מקום מושבם לשם משהפכה לעיר בירה.

1.1 תולדות המלאח (מקום מושב בני העיר)

מקור השם

המלה מלאח מופיעה בספרות במכתב כתוב יהודית משנת 1541. שם זה שתחלתו ציון מקום מוגדר הפך מאז המאה ה-16 שם נרדף ל־Juderia הספרדית, ל־Juifverie הצרפתית. מקום שבו היהודים גרים. מה הטעם לשם? לכך 4 גרסאות שונות:

א. היהודים בזמן העתיק קנו מונופול מהמלך למכירת המלח כשם שקנו מונופולין על מכירת הטבק, והם היו מספקים את המלח לכל יושבי הערים, מוכר המלח בערבית נקרא "אלמלח" ועל שמו נקרא הרובע היהודי.

ב. היהודים הם שהיו מולחים ראשי ההרוגים במלחמה (שהביא המלך מאויביו) ותולים אותם על שיני מגדל גבוה שבעיר להפיל אימה על המורדים[17], והמולח (מבצע הפעולה) נקרא בערבית "אלמלח" ועל שם המלאכה הבזויה הזאת קראו הישמעאלים לגנאי בשם זה לרחוב היהודי.

ג. אומרים שמלאח בערבית עתיקה — פירושו — מושלך, והוא שם גנאי להורות שרחוב היהודים מושלך כדבר שאין בו חפץ, וכן בהקשר לזה,

ד. בערבית "אלמא לאח" פרושו — המים השליך, אולי ע"ש גולי ספרד שבאו ממדינת הים וקוראים להם בשמות גנאי, בלשון השלכה, כמו וישליכם אל ארץ אחרת.

תולדות המלאח

באירופה מקובלת המגמה להרחקתם של היהודים, הפרדתם והבדלתם בשכונות נפרדות מכוח צו או הוראה של שליט, זאת על מנת למנוע השפעה אפשרית של היהודים על הנוצרים, ו־או, לתת ביטוי לבוז וליחס המשפיל

שרחשו הנוצרים לעדה זו של "רוצחי האל" שאין להשמידם רק משום היותם "עדי האמונה" (Testes Fidei). ריכוזים וולונטרים אלה של יהודים שלָמים נודעו בשם גטו (אחרי 1516) היו מוקפים על פי רוב חומה ושערים קבועים בה. (גטו ונציה 1516 פדובה 1603).

שערי הישוב נסגרו בלילות דרך קבע, ואף במאורעות מיוחדים לנוצרים מחשש לפרעות.

בספרד הנוצרית שלא כמו באירופה, הבדלותם של היהודים בשכונה נפרדת לא רק שנתקבלה בהבנה, אלא נתבקשה לפעמים מהשליט ע"י היהודים עצמם, שראו ברכוזם יתרון מכמה סיבות:

— הבטחון שבעצם הישיבה מאחורי חומה בצורה.

— האפשרות והיכולת לקיים חיי דת־יהודיים, טובים ונוחים יותר ברכוזים גדולים של יהודים המאפשרים קיום מוסדות דת, הספקת שרותים דתיים, שחיטה כשרה, קיום חגים יהודיים בלא חשש להפרעה, ושמירת השבת עפ"י אורח החיים היהודי.

לנוצרים מנקודת ראותם היה משום קלון בעצם רכוזם של היהודים בשכונות נפרדות, לא כן נראו פני הדברים במדינות המוסלמיות.

המוסלמים חששו פחות מהנוצרים לאפשרות השפעתם של היהודים על המאמינים המוסלמים, על כן אפשרו להם מגורים מעורבים, לפעמים אף עודדו זאת במחשבה כי בדרך זו יקרבום אל האמונה המוסלמית. תחת שלטון האיסלם (שלא כמו באירופה) לא ראו היהודים צורך לגור בשכונות נפרדות וזאת, לא רק משום שהשלטונות לא דחפום לכך, אלא גם משום הקרבה והמכנה המשותף שבין יהודים ומוסלמים: אמונה מונותאיסטית, אורח החיים, הלכי מחשבה ועקרונות דתיים (בענין הנגודים הבדלי ההשקפות בין נוצרים — יהודים גדול מאד). גם הדמיון בין שתי הדתות, דמיון במנהגי המילה, דיני מאכלות אסורים, אסור צלם, מקור שמי משותף, קוי הדמיון בין שני העמים הנראים לעיל בלבושם, בלשונם, במנהגיהם הקלו על שכנותם, ומעולם לא דחו אותה היהודים מרצונם הם.

במרוקו כאשר נוצרו שכונות נבדלות כאלה, ראו בהם היהודים משום גזירה רעה. לגטו-מלאח נכנסו היהודים במרוקו לא מרצון אלא מאונס, או מכוח צווים מלכותים שכפו עליהם השולטנים, וזאת מטעמים של הגנה[18].

כאשר הקימו השולטנים את המלאח הראשון בפאס (1438) מטרתם היתה מתן מחסה ליהודים שלהם מהתפרצויות אלימות מצד האספסוף.

במכנאס משנוסד המלאח (1682) לפי המתואר נתן ליהודים נוחיות יותר ממה שזכו לו המאורים עצמם.

המלאח הראשון שבמרוקו, שימים רבים היה יחיד, היה של העיר פאס. תחלתו בפוגרום שאירע ברובע היהודי. השולטן התערב והשיב את הסדר על כנו, אף העביר את היהודים לשכונה החדשה הסמוכה אל מגרש הארמון, עפ"י ההשערה, היה זה בשנת 1438[19]. במרכאש נוסד המלאח בשנת 1567, במכנאס 1682, ואלו בתיטואן, סלא, רבאט ומוגדור 1805 — 1808.

תאור המלאח[20]

המלאח מקום משכן היהודים, בנוי חומה חזקה סביבו ולה שני שערים. האחד ממערב, כמין קשת ולה דלתיים ובריח חזקים מאד, והשני ממזרח אף הוא בנוי בצורת כפה ושני שערים ובריחים לו, משם מוביל לרחוב גדול מלא חנויות ורפתים, בתי אבן ופחמין ועצים, ובתים ועליות לדירות, ושם היו מוכרים בשר ודגים וכל מיני ירקות.

בצדו — יש בית סוהר קטן, שם הרבנים אוסרים את החוטאים נגד הדת עפ"י אשור הממשלה ובידיעתה, ושני שומרים ישמעאלים שמרו עליו בתורנות. בידיהם היה צו המושל לקיים דברי הרבנים לאסור ולהתיר;

ליד בית המעצר שש חנויות של מוכרי תבלינים ובשמים (אלעטטארין). לא רחוק משם סמטה קטנה ושמה "דרב אל עניים" (רחוב העניים) כי בסופה חצר גדולה, ודרים בה הרבה עניים, הבתים בחצר זו שמשו את עניי העיר למגורים, לשם הובאו ארוחות חמות לנצרכים מבית התמחוי, מדי יום.

בסמטה זו נמצא גם בית הבד לעבוד שעווה.

בסמוך לה, 4 חנויות מוכרי דגים ולידם "רחוב אלברגא" (ברג'א=מגדל) על שם מגדל גדול שהיה בנוי שם לפני שנים רבות ושמש לשמירת העיר. ברחוב זה הרבה חצרות, וסמוך לו שורה של חנויות: מוכרי פירות, ירקות, קצבים, ספרים, ובסמוך להם מקוה הטהרה של המלאח (אלמעד"ה).

לידם שתי חנויות מוכרי קמח "דקקין". אח"כ דרב אלחכם (רח' החכם)

ע"ש ר' יעקב ברדוגו בן ר' יקותיאל ברדוגו החכם. לידו דרב אלכררזין (סנדלרים) אח"כ "דרב אלגנדור (רח' הגבור), דרב בן עטאר, דרב אל מערה (ע"ש בית קברות שנמצא בתחומו, מערה בפי יהודי מרוקו=בית קברות), דרב אלמטמר (ממגורות חיטים). נראה כי לפנים השתמשו במרתפים הרבים המצויים בתוך המבנים והבתים ברחוב לאחסון תבואה, ומכאן שמו.

מצד מערב, סמוך לשער הכניסה — חנויות מוכרי תבלינים ופירות, וסמוך להם פונדק מלא אורוות לסוסים, פרדים וחמורים; לידם שוב חנויות מוכרי דגים, בשר וירקות ושם המקום "דרב אלכדדרין" (רח' מוכרי הירקות).

סמוך לו סמטת "אסקקייא" (שוקת המים) על שום שוקת המים שעמדה במרכז הרחבה וממנה שאבו מים זורמים לשתיה (יצויין כי ברוב הבתים במלאח לא זרמו מים בצנורות, אלא בבתים ספורים, והרבה בתים נזונו מבורות מים שנמצאו בתחומם). ליד רחבה זו, משטח גדול ורחב שבו התרכזו מוכרי גרעינים, קליות, עוגות וכו', "גרא דסוק"; ובסמוך לה דרב "אלגזזרין" (רח' הקצבים) על שום רכוז חנויות הקצבים (יצוין, כי חנויות הקצבים אף לא אחת מהן לא היתה מצויידת במתקן לקרור או שמור בשר, ובהעדר תנאי קירור השחיטה נעשתה לפי מדת הצריכה היומית שלא יותירו למחרת פן יתקלקל). אח"כ סמטת ר' שלום לעזימי, ולידו דרב בררימא שבסופו שער שהוביל מהשכונה היהודית לשכונה המוסלמית "בררימה".

ליד זה, רחוב שבו שכן בית המטבחיים, שמו "דרב אל גרנה", ולידו רחוב צר "דרב אטוב".

במרכז המלאח הישן רחבה גדולה יחסית ששמשה מקום מפגש וטיול לילי בערבי שבתות לאחר הסעודה, במוצ"ש, ובעקר בלילות הקיץ החמים ושמה "גרה דסוק", מעין טַיֶלֶת — או "פְיָצָה".

מקום נוסף אשר שמש את יהודי המלאח הישן לטיוליהם היה "עורק התחבורה הראשי" שחבר את העיר החדשה לאזור מוסלמי הקרוי "סידי סעיד" — Sidi Said. מפי מסרנים [21] שמעתי על מנהג נפסד של נהגי האוטובוסים הערבים, שהתנכלו ליהודים המטילים ודחפום או אלצום לרדת לשולי הכביש, בכוונה תחילה, והעלו אבק לעפש את בגדיהם, בגדי החג או השבת, לקלקל הנאתם.

אף במלאח החדש (עוד ידובר בו להלן) שמש עורק התחבורה הראשי אשר כינויו בפי היהודים "רחוב ירושלים" כמעין טיילת, ובפי היהודים

"Boulevard". בימות החג, ערבי שבת, מוצ"ש מלאו רחובות אלו בהמוני אדם משום המנהג לצאת ולטייל ובעקר "לראות ולהראות".

בינות לשער המזרחי והמערבי, סמוך לקיר החומה הגובל עם המלאח, רחבה גדולה, (שדה בור) שׁשְׁמֵשׁ מדי פעם לירידים ותערוכות ולממכר מרכולות שונות בעקר בערבי חג וימי חמישי (לקראת שבת) וְשמוֹ "פלסה" במובן "רחבה" אך ללא חנויות, ללא רציף ומדרכות, סתם חלקת בור, (ואף לא מִישׁוֹרִית).

פרוט זה של סמטאות המלאח, ורחובותיו מתאר נאמנה את מבנה השכונה היהודית זו הקרוייה "מלאח" שמרכיביה ומאפייניה: הצפיפות, סמטאות צרות ומפותלות, רחובות לא סלולים מרוצפים אבן חלקלקה, חנויות זעירות לממכר כל מצרכי המזון, הלבוש, צרכי סידקית, ספרים, ובעלי מלאכה למיניהם. חלק הרחובות נשאו שמות בעלי המלאכה, או אפיון מקצועות מסויימים שברכוזיות נמצאו בתחומו כגון: רח' הירקנים = כדדרין — רכוז חנויות הירקות; רח' גזזארין = (קצבים) — רכוז חנויות קצבים, ורחובות אחרים נשאו שמות רבנים, "אנשי שם", או שמות מבנים בעלי חשיבות לכלל היהודים במלאח; כגון רח' מקוה הטהרה (מעדה) או בית המטבחיים (אל גרנה). וכאמור לא נפקד מקומם של בתי הכנסת — 19 במספר (עוד ידובר בהם בפרק נפרד) עובדה המצביעה על אפיה הרוחני של קהילת מכנאס, ולא בכדי כינה אותה ר' יוסף משאש "פאר כל ערי המערב לתורה, וליראת השם".

הבתים (בתי חצרים) אכלסו עפ"י רוב משפחות מספר, ותנאי הדיור והאוורור בהם היו קשים. בקומות הקרקע לא היו חלונות, האור והאויר חדרו רק דרך הדלת. במקומות מעטים דרו אנשים במרתפים אפלים שהירידה אליהם במדרגות מספר מתחת לפני האדמה.

במרכז כל בית דירות שכזה, חצר גדולה מרובעת / מלבנית ורחבה, לעתים מקורה לעתים לא, לשמוש כל הדיירים, ובצדה חדרי המגורים, חדר או יותר למשפחה, אך בור המים והשרותים משותפים בד"כ לכלל דיירי הבית בקומה. חדר השירותים שמש בין היתר גם פנה לרחצה, בהעדר מקום אחר, לתכלית זו שמשה גם פנה במטבח.

יצויין כי שיטה זו של בתי חצרים בתוככי המלאח היא פונקציה של המחסור בשטח לבנייה, ומכאן הצפיפות, וכל הנובע מכך.

לרווחה מסוימת הגיעו יהודי המלאח "בעלי האמצעים" משנרכש שטח

המלאח החדש בשנת 1925, מידי גוי בשם Mass (מלאח אג'דיד).

מצב זה של צפיפות חייב הערכות מיוחדת והתאמת אורח החיים לכל הדיירים בני הבית. נקבעו ימים תורנים לכביסה על פי תור פנימי לכל משפחה, שכן גג הבית שבו נקבעו מתקני התליה לכבסים לא יכול לשאת את כבסי כל הדיירים בו זמנית אלא של משפחה אחת או שתים; כנ"ל נקבעו כללים לגבי נצול ושמוש נכון של מי הבורות בכל בית, למען לא ירד מפלס המים, כתוצאה משמוש יתר.

במלאח יכול היה היהודי למצוא את כל צרכיו הרוחניים והחומריים, בלי לצאת מתחומיו אלא לצרכי פרנסה (מקומות עבודה) בלבד.

על אורח החיים וההווי היהודי במלאח — עוד ידובר בסעיף נפרד שיתאר את חיי הקהילה להלן.

תאור זה של המלאח כפי שבא לידי ביטוי בקטעים דלעיל שונה מהמתואר בספורו של הנוסע האנגלי ברייתוויט (משנת 1727 — 1728)[22]:

"הרופא שלנו ואנוכי סרנו לבקר את המלאח, מקום הנקבע במיוחד למגורי היהודים החיים תחת הנהגת השיך או המושל. מספר היהודים במכנאס נאמד ב-15000 משפחות, רובם נראים עניים מאד כמו בשאר ערי הפנים.

המלאח שבו הם חיים הוא מטונף ביותר, כך שלא ניתן לעבור שם עם נעלים. אם רק אפשר הולכים יחפים כמו היהודים.

בתי היהודים עלובים ביותר, והם נדחסים משפחות רבות בבית אחד, מעולם לא ראיתי אנשים כה עלובים כמו היהודים בברבריה; אך למרות הדיכוי מהמאורים שהוא מנת חלקם, הם שולטים על כל המסחר וכספים של ארץ זו. עסוקם כאן כמו במקומות אחרים הוא בזהב וכסף, גלוח והחלפת מטבעות. כל פעם שאחי המלך רוכבים דרך המלאח, הם מכים ומעליבים כל יהודי הנתקל בדרכם... חמשה מאורים נצלבו בגלל שוד ורצח של יהודי. היה זה אחד היהודים המרכזיים של מכנאס, מאמץ וענין רב הושקעו ע"י היהודים לגלות את הרוצחים..."

חשיבותה של התעודה הנ"ל במידע האצור בה באשר למעמדם החברתי של היהודים בתקופה זו, ולעסוקיהם הכלכליים. חשובה היא שבעתיים לאמות הגרסה שכתבתי במבוא והמתיחסת לחוסר אובייקטיביותו של המספר ודברי הגזמה של המקורות שלפעמים רחוקים מאד מהמציאות, עובדה לכך: מספר אוכלוסי המלאח (כמצוטט בתעודה — אוכלוסית היהודים במכנאס) **15,000 משפחות.** מספר זה אינו סביר, ולא תואם המציאות כפי שנרשמה בשתי תעודות אחרות שבידינו, ושלכל הדעות אוטנטיות, ובמהימנותן אין להטיל ספק. האחת: אוצר המכתבים, סימן קכ"ד, לפיה מתאר הכותב ר' יוסף משאש בשנת תרס"ג (1903): "סה"כ כל החצרות שבמלאח 250, 1200 בתים וחנויות, 300 רפתים, וכו'... לפיכך לפי ממוצע 4 נפשות למשפחה — סה"כ אוכלוסיית היהודים במלאח כ־4800 נפש". ועוד, באגרת "יחס פאס"[23], מתאר המחבר הרב ישראל אבנר הצרפתי, מציאות דומה לזו שצוטטה לעיל אף כי קדומה לה (מחצית המאה ה־19): "חצרות 261, בתים 1152" לפי ממוצע של 4 נפשות במשפחה, מספר היהודים במלאח כ־4608 נפש.

זאת ועוד, **לפי מפקד שנערך בשנת 1931**[24] — מנתה אוכלוסית היהודים במכנאס 9,510 נפשות.

לאור כל הנ"ל נראה כי המספר שנקט בו ברייתווייט (בספורו משנת 1727/1728) המתאר תקופה הקודמת בשנים רבות לשלשת המקורות שצוטטו לעיל, יש בו הרבה מן הגוזמה, ביחס פאס מתוארת התקופה — התקפ"ז — התרמ"ד (1827 — 1883) המאוחרת בכמאה שנה למתואר במכתבו של הנוסע האנגלי ברייתווייט. זאת ועוד, אף אם נאמר, כי טעות דפוס לפנינו, ומספר המשפחות במלאח[25] היה 1500 ולא 15,000, ולפי ממוצע של 4 נפשות במשפחה, צריכה היתה האוכלוסיה למנות 6,000 נפש, גם אז יש במספר זה משום גוזמה לאור התעודות דלעיל. אלא שמספר זה נחוץ היה לו למחבר, לאַשֵׁש גרסתו בדבר הדוחק, הטינופת, והצפיפות הרבה (הבאים לביטוי במכתבו) כתוצאה ממספר האוכלוסין הגדול במלאח.

נמשיך בתאור המלאח. סה"כ כל החצרות 250, 1,200 בתים וחנויות, 300 רפתים, 6 תנורים לאפייה (פירארן) ולהטמנת החמין של שבת (מאפיות מודרניות לא היו קיימות בתחום המלאח, כל עקרת בית הכינה את בצקה, ושלחתו לאפייה לאחד משש התנורים שנמצאו בתחומי המלאח. הקדרות

(חמין) נמסרו להטמנה הרבה לפני כניסת השבת ונמסרו ביום השבת ע"י "הגויים" מפעילי התנורים.

פליאה היא כיצד יכלו אנשים להצביע על לחמים או קדרת חמין ולאמר זאת שלי? באשר כל הלחמים עגולים ודומים, והקדרות כנ"ל. תשובה לכך קבלתי מפי זקני העיר.

בענין זיהוי הקדרות: אף על פי שהקדרות עפ"י רוב דומות, בצורתן — אך לא בגודלן — מכסיהן שונים, וכל מכסה נשא סימן מיוחד ואופייני לכל משפחה. אולם באשר לככרות הלחם? אלה הגיעו "לפרראן" על "המשארת" מעין קרש מלבני או מרובע (בערבית = אוסלה) ונמסרו לאופה או לעוזריו (בערבית =טררח). הלוחות הנ"ל סודרו עפ"י סדר הגעתם לתנור, ולפי זה הסדר, אף נמסרו לאופה להטמנתם בתנור. בהגיע הבצק לאופה, הניח את הלחמים על המְרְדָה (מקל ארוך באמצעותו הכניס הלחמים לתנור) מנה אותם, ועל הככר האחרונה במרדה טבע טביעות באצבעו כמנין מספר ככרות הלחם באותה סדרה, 4 חורים לסמל 4 ככרות לחם וכ"ו וכ"ו. בתוך התנור סודרו הלחמים לפי שיטה המפרידה בין קבוצות ככרות הלחם למיניהן. עם הוצאותן מהתנור הוחזרו לפי סדר זה למשארת, והונחו במאפייה עד הגיע הבעלים לקחתם, או עד העברתם ע"י הטררח.

יצויין כי בתחומי המלאח, התגוררו יהודים בלבד, ולמוסלמים לא היתה נחלה בו. המלאח שבו דובר לעיל הוא "המלאח הישן" (מלאח אלקדים") שהוקם בתקופת מולאי איסמעיל (1682) להבדילו מהמלאח החדש שהוחל בבניתו בשנת 1925, וגובל עם המלאח הישן, צפונית לו.

המלאח החדש

המלאח החדש, תרם להקלת הצפיפות עם אפשרויות הבניה שנפתחו בפני המעונינים (יוצאי המלאח הישן) אך "שרותים" מעטים היו בו, שכן רוב המסחר היהודי התרכז במלאח הישן.

רחובותיו רחבים יותר, בחלקם סלולים אספלט, כאלה, היו רק שלשה או ארבעה כבישים. כבישי אורך ששמשו עורקים ראשיים לתחבורה הבינעירונית "דרך המלך" ("טרק אסולטאן"). יתר הרחובות דמו לרחובות המלאח הישן,

כמותם, לא היו סלולים, ואף לא מרוצפים אבן כדוגמת רחובות המלאח הישן.

הבתים בני קומה אחת או שתיים נועדו למשפחה אחת או שתים (שלא כמו במלאח הישן — בית אחד למספר משפחות), מראיהם החיצוני של הבתים העיד וניכר בהם כי עשירים ובעלי אמצעים מתגוררים בתוכם; כניסות מהודרות, עצי נוי נטועים בחצר וכו'. מרחב המחייה ותנאים משופרים לאין ערוך היו במלאח החדש. הרחובות בזה המלאח, נשאו שמות רבניים ושמות נוספים כגון: רח' ירושלים, ציון, פלסתין, מגן דוד, תלמוד תורה, בית הדין וכו'. אף העסקים המרכזיים נשאו שמות מעניינים כגון: המסעדה שנקראה "באר יעקב" (עוד ידובר בהקשר זה בנושא הזיקה לא"י).

המוסדות במלאח החדש: בית המרחץ העירוני (חממאם), בית הקברות החדש, שני מגרשי כדורגל, ביה"ס כל ישראל חברים (לבנים ולבנות), תלמוד תורה, בית הדין הרבני, וכאמור בתי כנסת (מעטים בלבד).

במלאח החדש משום תנאיו הפיסיים נתאפשר המעבר והשמוש בכלי רכב מוטוריים שלא כמו במלאח הישן, בתוככי רחובותיו / סמטאותיו המפותלים סגורים בפני רכב מוטורי ממונע, אף לא עגלות רתומות לסוסים או פרדים וכו'. על כן, פינוי האשפה והובלות למיניהן בתחומי המלאח הישן, נעשו ע"י חמורים, או פרדים בלבד.

רחובות המלאח עפ"י רשימות

	"אוצר המכתבים"	"יחש פאס"
1.	דרב אלעטטארין (מוכרי תבלינים ובשמים)	דרב אלעטטרין
2.	דרב אל ברזא (המגדל)	דרב אלברזא
3.	דרב אלמאעדה (מקוה)	דרב אלמאעדה
4.	דרב אלחכם ע"ש ר' יעקב ברדוגו)	דרב אלחכם
5.	דרב אלגנדור (הגבור)	דרב אלגנדור
6.	דרב אלמעארה (בית קברות)	דרב אלמעארה
7.	דרב אשקקייא (שוקת המים)	דרב אשקקייא
8.	דרב אלגזוארין (קצבים)	דרב אלגזוארין

9. דרב אלגרנא (בית מטבחיים)	דרב אלגרנא
10. דרב אטוב	דרב אטוב
11. דרב ר׳ שלום לעזימי	דרב ר׳ שלום לעזימי
— — — — —	— — —
12. דרב אלמטאמר (בתי ממגורות חטים)	דרב ר׳ אלישע
13. דרב בן עטאר	דרב אדקקיין (מוכרי קמח)
14. דרב די באב ברימא (שער ברימא)	דרב לבאב למסדודא
15. דרב אלכרראזין (רצענים־סנדלרים)	(השער החסום)
16. דרב אסלאוואת (בתי כנסת)	דריבא די באב אלמלאח
17. —	דריבא אדויקא

למראית עין נראה כי קיים שוני בשמות בין שתי הרשימות, ואף במספר הרחובות אך למעשה יש זהות, אף כי חלק משמות הרחובות שונה מרשימה אחת לרעותה.

א. דריבא אדוקא — "ביחס פאס" (מס׳ 17) אינה רחוב בפני עצמו, אלא סמטה צרה מאד, המתחברת אל רח׳ אטוב, כך גם הופיעה ברשימת האוצר, סימן קי"ב.

ב. דרב לבאב למסדודא (השער החסום) ביחס פאס (מס׳ 14) מקבילה ברשימת האוצר למספר 14 דרב די באב ברימא. השער החסום[26], על שום מה? מפני הגנבים ושודדי לילה, על כן סגרוהו בכותל אבנים.

ג. דרב די ר׳ אלישע ביחס פאס מס׳ 12 — מקביל לו דרב אלמטאמר ברשימת האוצר [27]. מספרו 12.

ד. דרב אדקקיין ביחס פאס (13) הוא דרב בן עטאר[28] ברשימת האוצר, ע"ש ר׳ משה בן עטאר מהמאה הרביעית.

ה. דריבא די באב אלמלאח ביחס פאס אינה אלא סמטה קטנה המתחברת לרחוב ראשי (התגוררו בה שלש משפחות בלבד), משום היותה צמודה לרחוב ראשי, אין לה זכות קיום בפני עצמה, וכן אף כינויה מצביע על כך. רחובות ראשיים כינויים דרב = רחוב Street; וסמטה = דריבא (בלשון הקטנה) במשמעות Alley.

ו. דרב אלכרראזין ברשימת האוצר הוא בכלל דרב אל חכם[29]. כן לא נמצאו ברשימת "יחס פאס" סמטאות שהופיעו "ברשימת האוצר" כגון סמטת אצלאוואת (בתי כנסת) ועוד מהסיבה הרשומה סעיף ה' לעיל.

שתי הרשימות אם כן זהות, והשוני בשמות נובע מסיבות המפורטות להלן (במכתב של ר' יוסף משאש, שסימנו קי"ח).

"... ובדבר השינויים בשמות.... על זה אין לתמוה שכך היא המדה. שכאשר תמכר החצר, ישתנה שמה משם המוכר לשם הקונה, לפיכך בכל שנה משתנים שמות הרבה חצרות, ורק מעט מזער שנשארו בשמות קדומים, מטעמים שונים: אם מצד שהשם הראשון היה ע"ש איזה צדיק, או רב, או חכם, שאז יראים ההמון להפקיע שמו מעליה, או מצד שהקונה החדש, אינו אדם נכבד ומפורסם בעיר, אם מצד שלא נמכרה כולה לאדם אחד, רק כל אחד קנה בה בית, שאי אפשר לקרותו ע"ש כולם, לכן לא נעקר ממנה השם הראשון וכיו"ב. וגם בשמות המבואות ובתי כנסיות נמצא שינוי בין הזמנים..."

1.2 המעמד החברתי / חוקתי

למן הכבוש הערבי היו הקהילות היהודיות נתונות לספקות וחששות בשל מעמדם מכוח מגלת הזכויות של הדמי"ם = (בני החסות), המיוחסת לכליף עומר (643). תקנות אלו הכירו בזכותו של הדמ"י לחיות ואסרו על פגיעה בנפשו וברכושו. התגבשות יתר של תורת הדמ"י חלה במאה העשירית, תריסר התקנות המעמידות את תנאי קבלתו של הדמ"י[30], הן שכפו על היהודים מעמד נחות, שכן העובר על התקנות היה נענש בכל חומרת הדין; לפי זה נקל לשער הסכנה שריחפה על חיי היהודים מחמת חוקה זו. מהבחינה המעשית תקנות אלו — לא היו חשובות אלא במדה שפורשו ונכפו הלכה למעשה, והדברים היו תלויים בשליטים בלבד. ברצותנו לקבוע אלו חלקים ממסגרת זו יושמו הלכה למעשה יש להיזהר ולהשתחרר מקטגוריות כוללניות ולבחון תולדות כל קהילה וקהילה על הדינמיקה האופינית לה.

כפי שנכתב לעיל המצב החברתי של היהודים קשור קשר הדוק לאישיותו של השליט, למידת שליטתו במדינה, ביחסו לניתיניו בכלל וליהודים בפרט. היהודים נחשבו לנתיניו "עבדי האוצר" חסו בצלו של המלך "מגן היהודים", משום כך שכונותיהם נבנו בקרבת ארמון המלך, (כך בפאס ובמכאנס). חשיבות השמירה על חיי היהודים מניעיה מגמתיים ברורים, ולבחינה הכלכלית משקל מכריע, זאת: בהיות היהודים בעלי כשורים מסחריים, בעלי היכרות עמוקה עם הארץ ומנהגיה. תכונות שהפכום לגורם קבוע בנוף הכלכלי של המדינה, אם כסוכנים מסחריים, כשותפים לעסקי המלוכה = (תג'ר אל סולטן), סוחרי המלך,[31] מתורגמנים, פקידים וכו'...

משום כל זה שמירה על חיי היהודי היתה מעניניו של כל שליט (שלא לדבר על היותם "פרה חולבת" (מבחינת תשלומי המיסים הגבוהים שנדרשו לשלם) מס הגולגולת "גזיה", ומס הקרקעות חראג', ועוד מיסים נוספים, מנחות ומתנות שנכפו עליהם. אולם לא כך נראו פני הדברים. במאבקים השבטיים, בנסיון לכפות שלטון מרכזי, נפלו היהודים קרבן לזעם והתפרצויות איבה נגד השלטון, ולכך השפעה מכרעת על מעמדם החברתי / חוקתי.

במכנאס, כבשאר ערי מרוקו, מעמדם המשפטי / חברתי של היהודים אף הוא תוצאה של תנודות פוליטיות ומאבקים מדיניים. משום כך, אין לדבר על מצב אחיד במעמדם של יהודי העיר, וגם זאת בהתיחס לתקופות שונות עפ"י הדינמיקה הפנימית שכן תקופה תקופה ומאפייניה, תקופה תקופה ותמורותיה. התמורות היו קשורות בהתפתחויות שחלו בחברה המרוקנית בכלל.

משך מרבית ההסטוריה לא הייתה מרוקו יחידה פוליטית אחת[32], אלא אוסף של נסיכויות עצמאיות "בלאד אל מחז"ן, ובלאד אל סיבה"[32א]. לעתים קרובות נמצאו תנאים שונים לחלוטין אפילו בערים סמוכות כפאס ומכנאס. באחת הערים היו תנאיהם של היהודים משביעי רצון, שעה שאחיהם התיסרו בעיר הסמוכה וכך היה בשנת 1549, 1701, כאשר יהודי פאס נאלצו לבקש מקלט במכנאס, בבורחם מפני הפרעות.

אולם היהודים מופקרים להתפרצויות נקם שהחריפו מחמת תאוות השוד שפיעמה באוכלוסיה של פורקי עול, היו הראשונים לסבול בין המאבקים המדיניים, וכך כל שינוי במשטר, רעב או מגפה, פתחו לעתים פתח לרדיפות עקובות דמים. במאבק הגדול בין המווחידים לבין המוראבטים ובני חסותם בין השנים 1140 — 1147, נבוזו ערים רבות במרוקו וביניהם מכנאס (ראה קינתו

בחיבור זה של הראב"ע) בתי כנסת וכן ספרי תורה נשרפו, יהודים גורשו, ילדים נשים וטף נשחטו, היתה זו תקופה של המרת הדת מאונס. למן המאה ה=12 ואילך בימי השולטן האלמוואחידי יעקב אל מנצור (1184 — 1199) ובפקודתו לבשו היהודים לבוש מיוחד, גלימה שצבעה כחול כהה עם שרוולים ארוכים המגיעים עד לרגלים. לראשם כומתה בעלת צורה מוזרה ומכוערת היורדת עד האוזניים. בימי בנו (אבו־עבדללה) נשתנה צבע הגלימה וכיסוי הראש — לצהוב. ספורי הרדיפות מתארים מציאות עגומה של מלחמה בין שבטים עויינים ששחיטות ביהודים או מעשי שוד במלאח היו גילויי לואי שלה. (בעיתות זעם שכאלה — הסתגרו היהודים בשכונתם עד יעבור זעם).

כך במלחמה על הירושה לאחר מות מולאי איסמעיל (1728) במאבק (שנמשך כ-30 שנה) בין עשרת הבנים הטוענים לכתר, התפתח קרב בין מולאי חמד אדהבי, ובין עבד אל מליך ה-II. לעזרת אדהבי באו עבדים כושים אשר עשו שמות בחיל "עבד אל מליך", ובזזו את כל אוצרות הממשלה אשר היו בעיר מכנאס, אח"כ פנו לשדוד את כל בתי היהודים; בו בערב נכנסו אל המלאח, שדדו ככל שהשיגה ידם, הרגו כ-180 יהודים, ועשרות אחרים הוכו ונפצעו, זאת בנוסף למעשי אונס וענוי בנות ישראל.

הפרעות ביהודים לבשו לעתים צורה חמורה של פגיעות, למן מעשה קונדס טפשיים ועד לפגיעות חמורות בנפש, ברכוש ובכבוד האדם.

יָעִיד על כך הספור המסופר בכת"י ר' אליעזר בהלול, אודות הרב הגדול כמוהר"ר יוסף בן בהתית זיע"א (נפטר התע"א) ותלמידו כמוהר"ר משה בירדוגו הידוע בשם המשבי"ר (נפטר התצ"א): בימי הרבנים הנ"ל היה במקנאס ערבי אחד "שריף" מזרע נביאים והיה פרא אדם ואכזרי וצורר היהודים ושמו "מאמון", מדי פעם בפעם היה נכנס לרחוב היהודים הידוע אלמלאח גוזל וחוטף, ורודף אחר נשים ובתולות והם רצים מפניו ונחבאים, וכל הנתפש בידו מכהו וחובטו, דבר זה נמשך כשתי שנים, וכל בני העיר פחדו אף לקבול עליו בפני שר העיר, באשר הוא סריף ופחדו שיְנָזקו יותר מכך, והוא בשומעו זאת הוסיף להתאכזר עד אשר העמידו שומר מיוחד בפתח המלאח, ובכל פעם שראוהו מגיע מרחוק הודיעו לכל תושבי המלאח, והללו סגרו חנויותיהם ונסגרו בתוך הבתים, בראותו שאין איש להתאנות אליו היה חוזר על עקבותיו. עברו כחדשיים, והנה ביום בהיר, יום חתונת בנו של הרב המשבי"ר, הרב לבוש בבגדי י"ט (יום־טוב) נתקל בסריף הנ"ל וקפץ עליו הגוי והכהו

ונטל את סודרו וכמה שביקשו לפצותו ולשדלו בכסף לא אבה, ואז הגיע הרב המשבי"ר, תלמידו של הרב בן בהתית, נגש אל הגוי הכהו ונטל את חרבו לאחר קטטה בין השנים, וחנקו ודחקו אל הקיר, ואַיים עליו שאם לא יצא מהמלאח יכהו עד מוות, וכך בבושת פנים ברח לו הגוי מן המלאח ולא חזר עוד אליו. הרב המשבי"ר נטל את החרב והביאה לשר העיר, ואף ספר לו על כל הקורות את היהודים ובקש מהשר לטפל בנושא. השר הזמין אליו את "הסריף" נזף בו קשות והתרה בו לבל יכנס שוב אל המלאח, שאם לאו, יענש בגופו, ולא עוד אלא הועמדו 4 שומרים גויים שהתחלפו ביניהם כל יומיים והקהל שם מס על כל בהמה דקה או גסה, טמאה / טהורה, של ישראל או של גוי, שתכנס לאלמלאח בין בגפה בין בנושאת משא, לשלם פרוטה קטנה. ופקידים מאנשי גמ"ח (גמילות חסדים) גבו את הכספים שמהם מימנו את הוצאות השמירה, וכך רווח ליהודים.

(מתוך כת"י כמוהר"ר בהלול —
מצוטט בספר ראש משבי"ר בהקדמה)

פעמים היתה הפגיעה באוכלוסיה גדולה, פעמים ביחיד או יחידים, כמו באותו מקרה של הגוי שנכנס לביתו של ר' משה בן מאמן, בהיותו יושב לבדו, תקע בו סכין והרגו[33] (1763) או במהומות שארעו במכנאס ונמשכו כשבועיים בתקופתו של מולאי יאזיד הנזכר לשמצה (1789 — 1792), רכוש רב אבד ונהרס, יהודים גורשו מבתיהם וגרו בסוכות ובבקתות על פני השדה, בתי כנסת הפכו למסגדים, בתי קברות נהרסו, היועץ למלך "מרדכי אשריקי" נתפס והוצא להורג בשריפה, אחדים מחכמי מכנאס נתלו ברגליהם בשער העיר עוד בהיותם בחיים, ונשארו תלויים קרוב לשבועיים, וגם לאחר מותם לא זכו לקבורה אלא לאחר חודשים רבים.

את הפרעות הנ"ל היטיב לתאר המשורר ר' דוד חסין שחי בתקופה זו במכנאס (1730 — 1790) בקינתו על סבלות יהודי מרוקו.

מי שמע כזאת, מי ראה הרעה הזאת הבאה,
ניתן למחבל רשות, במאמרה של רשות
כחוטבי עצים בקרדומות, נתצו בתים, פרצו חומות
ימים גם לילות שללו, ישראל בכל פה אכלו,

וספרי תורה שטוחים, כמחצלת פרוסה,
אוי לעיניים כך ראו, ספרי קודש חוצות מלאו
היכו אותנו עד חרמה, מכה רבה ועצומה,
ראשי העדה גבירים, חבשו בבית האסורים
חמת המלך כאשר בער, תלה אנשים בשער
זכור אל תפר בריתך והצל הדל עמך.

מי שכוחו עמד לו בפרעות הנ"ל הצליח להחזיק מעמד, והחלשים מצאו מפלט בהמירם את דתם, כדברי המשורר:

צר ומדון מצא אותם, עד מהם המירו דתם,
ומהם מסרו נשמתם על קדושת רם ונשא.

תקופת מלכותו של אליאזיד ידועה לשמצה בשל רדיפות היהודים בכל ערי מרוקו ובכלל זה מכנאס. שוד, אונס נערות ונשים יהודיות, וביזוי הנרצחים היו למחזות נפוצים.

בפרעות תק"נ (1790) שלח המלך את עבדיו לבוז את המלאח, בין היתר נתלו שני יהודים ברגליהם במשך שלושה ימים ומתו מיתה משונה, אחר כרת את ראשיהם ותלה אותם על מגדל גבוה: האחד משה זכרי, אחר משה בן ג'אמילה, וזאת כמעשה של נקמה (שני היהודים הנ"ל היו ממקורבי אביו סידי מוחמד (1748—1789). משום קרבתם למלך בקשוהו להפעיל השפעתו על הבן אליזיד, לבל יתאנה כמנהגו לבנות יהודיות כל אימת שחשקה נפשו. פנייתם של השניים אל המלך, הצרה את צעדיו ובלמה במעט את השתוללותו). עתה, משעלה למלוכה, נזכר במעשיהם ונקם בהם בדרכו שלו.

על מעשיו האכזריים תעיד עובדה נוספת. אליזיד חתך לכל יהודי העיר "אוזדה" את האוזן הימנית, על מנת להבדילם מהישמעאלים, בהיות מלבוש אחד לכולם (יהודים גם מוסלמים).

פורים דלמעגז.

המלחמות השבטיות, העדר שלטון מרכזי חזק, המאבק המתמיד בין ארצות בלאד למחז"ן "לבלאד אל סיבה", חוסר השקט במדינה, נוצל לפרוע פרעות ביהודים אגב אורחא, כפי שאירע בימי "אזילאלבי אלמעגז" (1862) אשר מרד והמליך עצמו על חלק משבטי ההר, באטלס הבינוני. כמשימה, ראה לפניו השמדת היהודים, והחליט להתחיל בכך בעיר מכנאס, אלא שבדרכו, בהגיעו ליד הכפר ע"ש "מולאי אידריס הזרהוני" נרצח בידי בני שבט עויין. ראשו נכרת וכן ראשי עבדיו, ואותם תלו על מגדל גבוה בעיר. לזכר מאורע זה (הדבר אירע בט"ז באדר באותה שנה,) חוגגים היהודים במכנאס את ט"ז באדר כיום טוב, וקורין אותו פורים דלמעגז. על רקע הפרעות והמאורעות ומעשי ניסים שנתלוו להם. אף תאריך י"ד באייר קבל משמעות חגיגית של יום טוב. מאז ומתמיד חגגו יהודי מכנאס י"ד באייר משלושה טעמים:

א. יום פסח שני.

ב. לפי מסורת קדומה נפטר ביום זה התנא ר' מאיר בעל הנס ונקבר בטבריה, ויום זה נקבע ליום ההילולא דר' מאיר.

ג. ביום זה אירע נס גדול ליהודי מכנאס. כפי שיסופר להלן:

ביום זה בשנת ת"ר (1840) קשרו קשר כל הברברים שבמחוז מכנאס ואחרים להתנפל על המלאח לשלול ולבוז, זאת מבלי שהיהודים חשדו בכך. והיום י"ג באייר שהיה יום בהיר וחם, באו כל הברברים בלבוש קיץ וחנו סמוך לעיר במישור אחד הקרוי "דאר אום אסלטן" (חצר אם המלך) ע"ש ארמון של אם אחד המלכים שהיה בנוי שם לפנים וחרב ע"י מלחמות הברברים. שם חנו לאלפיהם, מצוידים בכלי נשק, סוסים, וכלי מלחמה אחרים. לפתע פתאום, לפנות ערב, קדרו השמים, וגשם זלעפות ניתך על הארץ, רוחות סערות וברקים פקדו את כל האזור כל אותו הלילה, באין מסתור לבהמה ולאדם מתו אלפים וביניהם בנו של שר העיר, ואלו השר עצמו נפצע בידיו ורגליו. תושבי מכנאס ראו בזה יד ה' ומאז עושים י"ד באייר — יו"ט גדול. ובאלו לחזק ולהדגיש גודל הנס, מספרים שבאותו לילה נפל התנור הגדול שבעיר על עשרה צוררי ישראל שבאו ליטול חלק בשוד שתוכנן.

בתי הכנסת שמשו מטרה טובה לשוד וביזה במלאח. הפורעים ביודעם כי היהודים יגנו תחילה על בתי הכנסת, משום קדושתם, הציתו בעשרה בניסן

תקע"א[34] (1811) שלשה בתי כנסת ובהם ארבעה ספרי תורה, ובתים וחצרות. בעת שהיו היהודים עסוקים בכיבוי השריפות, פרצו ההמון המוסלמי לשדוד ולבוז חנויות ובתים. בשל השריפה ההיא גזר שר העיר, עפ"י פקודה מהמלך שכל בתי הכנסת החדשים שנבנו באותה שנה בעיר ייהרסו. ואין זו השריפה המכוונת היחידה. קדמה לה השריפה משנת ת"פ (1720): ביום ז' במרחשון, פשטו גויים על המלאח, שדדו, אנסו וענו, שרפו בתי כנסת ובתי מדרש, ואף ספרי תורה וספרי קודש. הפרעות נמשכו עד פסח בשנה ההיא, וכל אותה העת נתונים היו היהודים בסכנת השמד. שנים מספר לפני כן (1704) כ' בכסלו תס"ד פרצו מהומות בעיר, באו עבדי המלך וחפשו בכל הבתים והחצרות ולקחו את כל הכסף ושווה הכסף מכל כלי מתכת, זהב, כסף ונחושת, סתם לשלל.

וכאילו לא די במאורעות המכוונים ע"י השליטים, גם הטבע, אף הוא הסתיר פניו מאוכלוסית המקום: מגיפה, רעב, בצורת וכו', לעתים תכופות גם אלו היוו סיבה מספקת להשתוללות יצרים, והתפוצצות גל של שנאה. בתצ"ז (1737) נשדד המלאח, לא משום מאבקים בין השבטים, לא על פי צו מגבוה, פשוט משום הרעב שהחל אז פוקד את הארץ בימי מולאי עבדללאה בן איסמעיל (1729 — 1748).

לפעמים ניסו היהודים בשתדלנות, במתן כופר כסף להקל או לבטל רוע הגזרה, ובמקרים מסוימים אף עמדו בחרוף נפש והגנו על עצמם. בתרס"ג (1903) בהיות המלך עסוק בדיכוי מרד בוחמארה, נצל השר אלחג' בן עיסא שעת כושר להציק ליהודי מכנאס, דלתות המלאח נסגרו, ולראשונה נתארגנו היהודים להגנה עצמית בהדרכת מרדכי בן יחיא לובטון, ובכלי נשק שבידיהם הדפו את התוקפים[35].

חג עיסווא.

כבר סופר לעיל ששערי המלאח ננעלו כל אימת שריח פרעות ריחף באויר, בהופיע סימנים ראשונים למהומות, או לרגל חגים מוסלמים, כמו בחג עיסאווא, המצאותו של היהודי מחוץ למלאח, היה בה משום סכנת נפשות ממש; חג זה נחוג לזכר אחד הקדושים המוסלמים. במכנאס קבר גדול ומפואר

בבנין יפה לקדוש זה ששמו "בן עיסא" שלפי המסופר הוא שהעבירם מהאלילות לדת האיסלם, ובכל שנה חוגגים לכבודו "חג עיסווא", אלפים מכל שבטי הברברים שוכני הערים והכפרים, מארגנים תהלוכות, יש הטורפים רחלים ועזים חיות, שוסעים אותם לנתחים בשיניהם ובידיהם ואוכלים אותם חיים, יש השוברים בשיניהם חתיכות זכוכית ודם שותת מפיהם, אחרים משחקים באבוקות אש אותם יורקים מפיהם, יש המשחקים עם נחשים ארסיים, ערומים מַכִּים וחובטים בבשרם ובגופם, נשים נכנסות לאקסטזה, ערומות מגודלות שער שואגות כלביאות ועוד... במשך כל אותו שבוע החג שובתת העבודה והמסחר, והיהודים אין יוצא ואין בא, והמלאח סגור ומסוגר. כך גם כשמת המלך מולאי לחסן (1873 — 1894) ובנו "מולאי אלעזיז" עלה למלוכה, פרצו מהומות בעיר, ושערי המלאח נסגרו לימים מספר עד יעבור זעם.

בסיכום פרק זה נזכיר: כל זמן שהשלטון בארץ היה יציב, נהנו היהודים משקט יחסי והפגיעות היו מצומצמות בהיקפן וחומרתן; על אף דיכויים ונחיתותם שמשו היהודים בתפקידים ממלכתיים נכבדים מהם: חצרנים, שגרירים, סוחרי המלך ושותפיו לעסקים, פקידים וכו' ובתור שכאלה היו נסבלים, אם כי חרותם מצומצמת.

אם נרצה לאפיין מעמדם לפי התקופות השונות: נמצא כי מתוך מניעים של "שנאה לכופרים" היהודי מופיע כיצור חלש, נלעג ופחות ערך, לבוש בלבוש מיוחד, ואף מצווה להלך יחף בעיר הערבית, לבושו כלל "גלביה" או זבדור (שלמה שחורה ארוכה) לראשו תרבוש שחור עגול, ולרגליו נעל "בלגא" (נעל קלה כדוגמת נעל-בית , פתוחה בחלק האחורי בצד העקב), זאת בתקופה המוואחידית. מאות 12 — 13.

תאור ממצה בספרו של רומנילי — משא בערב 64 — 67:

"היהודים ישאו כלם הכתונת שש. בגד התחתון לבן, מכנסים בגד העליון, ושלמה שחורה ארוכה ורחבה על כתפיהם, אשר יעבירו דרך הצואר וישאו שוליה על כתף ימינם. רוב הבחורים בימות החול לובשים אדרת מקום שלמה כאדרת הגויים, אך מבגד דק ולבן. מגבעת ומנעלי היהודים שחורים הם. ואם יזיד איש ללבוש אחד משני אלה אדום, אף כמשחק יאנסוהו להמיר דתו, באופן כי השחור

על הלבן הם היהודים, והלבן על השחור הם הערביאים.
כל יהודי העובר לפני בית תפילת הערביאים יסיר נעליו מעל רגליו,
ואוי לו אם ישכח או יעבור".

עד לתקופה השריפית הפיללית, ובמשך תקופה זו (מאות 16 — 18) מצבם של היהודים היה רע, ונתאפיין בחוסר זכויות, דיכוי והשפלה וכן סבל ורדיפות היו מנת חלקם, פעמים כמדיניות מכוונת, כביטוי לבוז ולשנאה.[36]

במצב זה נתון היה היהודי לרדיפות מסוג שונה: הטחת אשמה ביהודי כאלו קלל ונאץ את דת מוחמד. (עד כדי כך שכל דין ודברים בין יהודי ומוסלמי עלול היה להסתיים בעלילה). עלילה זו היתה נפוצה כל אימת שפרץ וכוח בין יהודי וערבי. בהעדר סיבה סבירה, מעליל הערבי על היהודי כי קלל אותו ואת דתו. "כתייא פדין" (קללת דת האיסלם) כנגד רעה חולה זו קשה היה ליהודי להתגונן, שכן כאשר יצאו הדברים מפי המעליל נמצאו תמיד עדים מבני המקום שיחזקו ידיו ויעידו בפני המח"ז כי אכן חלל היהודי את "הקודש", ודבר זה גרר אחריו פרעות ומהומות ואף העמדה לדין. יצויין כי דרך ההוכחה הרגילה במשפט המוסלמי היא השבועה, ושבועתו של מוסלמי עדיפה בהחלט על זו של יהודי עד כדי כך שיכול היה המוסלמי לסיים כל דין ודברים בהטחת אשמה זו נגד היהודי, (ועוד בימינו חרדים היהודים מכך).

משום הפגיעה הקשה שבכך ראו היהודים צורך לפנות אל המלך בבקשה לבטל את הגזרה; כאשר בקר סידי מוחמד בן המלך מולאי יוסף במכנאס, נערכה לו קבלת פנים מפוארת מטעם יהודי העיר, ואגב המשתה שטחו היהודים בפניו בקשתם לבטל גזרה זו ש"בקללת הדת", ואמנם כך היה.

אכן, שינוי גדול חל במעמדם של יהודי מכנאס בסוף המאה ה־19 ראשית ה־20. מצבם היה הטוב ביותר, היהודים צָברו נכסים והפכו בעלי הבתים שבהם התגוררו, ושוב לא היו חייבים להלך יחפים בחוצות העיר המוסלמית.

עם הכבוש הצרפתי עתיד היה לחול שפור נוסף ותמורות גדולות, שסמלו קץ השעבוד ושרירות הלב, מעמד מדיני חדש. שוב לא היה היהודי יצור יוצא דופן אלא שווה לזולתו, ועוד הרבה לפני השתלטות צרפת אפשר היה להבחין בניצנים של פרוטואמנסיפציה, במדרגות חרפת השעבוד בערי הצפון, מקום שם הורגשה ההשפעה האירופית בין במישרין ובין בעקיפין, והיהודי יכול היה ליהנות מיתר חרות.

הערות לפרק ראשון

1. שארל אנדרי ז'וליין. "האימפריה השריפית המגריבית 1553 — 1830, בתוך קובץ: היהודים במרוקו השריפית בעריכת שלום בר אשר. עמ' 42 — 47.

2. N. Slousch, *L'histoire des juifs et du Judaisme au Maroc*, pp. 77, 78.

2א. ספר קוהלת יעקב ונר המערב עמ' נ"ב.

3. ר' יוסף משאש, אוצר המכתבים, סימן ק"כ.

4. שם, סימן ק כ"ד.

5. ראה הערה מס' 1 לעיל, ושם בעמ' 42.

5א. א.י. הצרפתי, "אגרת פאס" בתוך פאס וחכמיה — מרוקו — עמוד 161 וכן טרראס, הסטוריה של מרוקו (צרפתית) 169 — 165.

6. ר' יוסף משאש, אוצר המכתבים, סימן ק"כ.

7. ד. קורקוס "יהודי מרוקו מגרוש ספרד ועד אמצע המאה ה־16" בקובץ "היהודים במרוקו השריפית", בעריכת ש. בראשר, עמ' 130, הערה 275.

8. אוצר המכתבים, סימן נ"ח.

9. שם סימן — ס"ד.

10. אגרת Jeronymo Diez Sanchez לדוכס דה־מדינה סידוניה, תיטואן, 11 בינואר 1549 ד. קורקוס "יהודי מרוקו מגרוש ספרד ועד אמצע המאה הט"ז" בתוך קובץ, "היהודים במרוקו השריפית" הערה 289, עמ' 133, וכן עמ' 122, הערה 244.

11. אוצר המכתבים, סימן ס"ח.

12. שם, סימן נ"א.

13. ספר קוהלת יעקב ונר המערב, הקדמה עמ' 35 — 34.

14. ח. הירשברג, "מארץ מבוא השמש" עמ' 131.

15. ש. בר אשר "לקט מקורות" עמ' 38 — 39. (מעמדם המדיני.... של יהודי צפון אפריקה במאה הי"ח).

16. שארל אנדרי ז'וליין "האימפריה השריפית 1553 — 1830, בתוך קובץ "היהודים במרוקו השריפית" בעריכת שלום בר אשר — עמ' 39 — 40.

16א. ה. טרראס — ההיסטוריה על מרוקו (בצרפתית) עמ' 264 — 269 ושם תאור ממצה ונרחב על השקולים לבחירת העיר ותהליכי הבניה.

17. אוצר המכתבים, בסימן קכ"ז כותב ר' יוסף משאש כי הוא עצמו היה עד וראה בעיניו פעמים רבות פעולה זו של המלחת ראשי אויבים כרותים, מלוחים.

18. Les Juifs du Maroc et leurs Mellahs. D. Corcos. PP. 64—68

19. א. שורקי. קורות היהודים באפריקה הצפונית עמ' 74, וכן עמ' 328 הערה 42.

20. אוצר המכתבים, סימן ק"ח.

21. מר מימון מלכא, רחוב סטרומא, 5, חיפה.

22. History of the revolution in the empire of Morocco / J. Braithwaite. בתוך "לקט מקורות בעריכת ש. בר אשר, עמ' 40.
23. הרב ישראל אבנר הצרפתי, "אגרת יחס פאס" (התקפ"ז — התרמ"ד) בתוך הקובץ: "פאס וחכמיה" בעריכת ר' דוד עובדיה, עמ' 132 — 136.
24. נחום שלוסץ, "נפוצות ישראל", הוצאת המחלקה לנוער עמ' 92 תש"ו;
25. ברייתווייט במכתבו נקב במספר 15000 משפחות **לכל יהודי מכנאס**, ובגוף הטקסט הקפדתי להדגיש במקביל **כלל יהודי המלאח** שכן יהודים במכנאס בתקופה זו ועד ל־1925 (מועד רכישת האזור החדש שנקרא לימים "המלאח החדש"), לא ישבו אלא בשכונתם זו בלבד — במלאח.
26. אוצר המכתבים, סימן קי"ב.
27. שם — סימן ק"ח.
28. לעיל סימן ע"ה.
29. לעיל — סימן ק"ח.
30. נ.א. שורקי. קורות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 71.
31. מ. אבוטבול. משפחת קורקוס וההיסטוריה של מרוקו בזמננו, מכון בן צבי עמ' י"ט — כ"ד.
32. גיין, ס. גרבר. "ברית עומד במרוקו" בתוך קובץ "היהודים במרוקו השריפית" בעריכת שלום בר אשר, עמ' 53 — 61, וכן הערה 25 בעמ' 61.

32 א. **בלאד אל מח'זן** — ארצות האוצר, שהיו כפופות במישרין להנהלתה של ממשלת השריף.
בלאד אל סיבה — חבלים אחרים של הארץ, לפעמים אפילו רובה, נמצאו מחוץ למשטר הישיר של המחז'ן — השלטון; ארצות החופש שהיו עצמאיות למעשה ותלותן בשריף היתה רופפת למדי או לא היתה קיימת כלל, ולא העלו מס לשליט. אזורים אלו אינם קבועים ויש ביניהם מוביליות רבה, עובדה המגבירה את חוסר הַיְצִיבוּת.

33. ר. בן נאים, מלכי רבנן, ערך מוה"רר משה בן מאמן.
34. י. בן עטר השני, "זכרון לבני ישראל בתוך קובץ "פאס וחכמיה" בעריכת ר' דוד עובדיה, עמ' 76.
35. י. מ. טולידאנו. "ספר קוהלת יעקב ונר המערב" הקדמה עמ' 18.
36. א. שטאל. תולדות יהודי מרוקו. הוצ' משה"ח, המחלקה לתרבות תורנית, עמ' 70.

בית הספר
הסניף הדתי לבנות
מרכז הרוחני עתה

פרק שני:

ארגון חיי הקהילה

2.0 הקהילה ומוסדותיה

מסגרת הקהילה נתפשטה על כל שטחי החיים היהודיים במרוקו; החיים הדתיים, החברתיים, הכלכליים והמשפטיים כוונו ופותחו ע"י הקהילה והתנהלו על ידה, וזאת מכוח אוטונומיה שהוענקה לה ע"י השלטונות. לשם כך, תקנה הקהילה תקנות בתחומי חיים שונים: לקיום המוסר והדין ולחזוקם, הכוונת החיים בין יהודים לשכניהם, יחסים בשכונת היהודים בתחום החיים התקינים על פי התורה, דאגה לכלל וביחוד למעוטים בקהילה הזקוקים לסעד ותמיכה, הדרכה והכוונה של הפעילות הכלכלית;

במכנאס, כמו בשאר ערי מרוקו, המטען הדתי היה קנה מדה עקרי לריבוד החברתי. לפי זה נקבע מעמדו של היחיד בקהילה והוא גם שקבע את צורת ניהולה.

חיי הקהילה היו מאורגנים לפי דפוסים קבועים (דפוסים אלו נקבעו סופית לאחר בואם של המגורשים מספרד ואף הושפעו מהם).

בדפוסי ההנהגה המסורתית כפי שנתגבשו במכנאס יש להבחין בשתי תקופות:

א. **הארגון עד לכבוש הצרפתי.** עד לכבוש, המינויים לפרנסי הקהילה היו מטעם השלטונות ונכפו עליה.

ב. **הארגון לאחר הכבוש הצרפתי.** עם השפעות הכבוש חדרו מושגים של זכויות הפרט בקהילה, ואפשרות מתן בחירה לאנשי הקהילה, אולם לא נמצאו קריטריונים ברורים הקובעים מי הם הזכאים לבחור ולהבחר.

פעילותם של הפרנסים והגבאים למיניהם נעשתה בהתנדבות, רק מעטים קבלו שכרם מקופת הקהל (ועוד יבואר להלן).

המבנה הארגוני

1. **מינויים מטעם:** הנגיד
   הועד (או שבעת טובי העיר)
   השיך
2. **מינויי הקהילה:** הרב
   הדיינים (בתי הדין)
   כלי קודש (מוהל, שוחט, שליח צבור, שמש, גזברים למיניהם ועוד...)
3. **ארגונים וולונטריים:** חברת גומלי חסדים
   חברת בקור חולים
   חברה קדישא
   חברת אם הבנים
   חברת מתן בסתר
   חברת עזרת נשואין
   חברת הכנסת אורחים
   חברת יתומים ואלמנות
   חבורות לומדי תורה

שבעה טובי העיר. הועד

בראש הקהל עמדו "שבעה טובי העיר" ראשי הקהל ורבניו, ובראשם הנגיד או הנשיא. (לימים נקרא הועד בשם "קומיטי"). בד"כ ז' טובי העיר אך לא בהכרח שבעה, במקום אחר מוזכרים עשרה[1].

מועצה זו של טובי העיר החליטה בכל עניני הקהל: הטלת מס וחלוקתו, טפוח מוסדות צדקה ועזרה, ניהול מוסדות דת, ותקנה שנתקנה נרשמה לדורות הבאים. ראשי הקהל היו אחראים מטעם השלטונות לחלוקת המס. על הקהילה הוטל סכום גלובלי וראשי הקהל צריכים וחייבים היו לדאוג לחלוקה הוגנת וצודקת של המעמסה.

במקורות, נתכנו ראשי הקהל בכינויים שונים: טובי העיר, נכבדי הקהילות, יחידי הקהל, יחידי סגולה, אנשי השררה.

היו אלה נציגיו ובאי כוחו של הקהל בפני השלטונות, אחדים מהם נתמנו עפ"י צו-השלטונות. לתפקיד זה של מנהיגות מונו עפ"י רוב יהודים עשירים ומיוחסים שנהגו לפעמים בקהילה כבתוך שלהם, לעתים מתוך שרירות לב, משוא פנים, תקיפות, ותוך ניצול קרבתם לשלטונות; מעמדם זה אף העניק להם הרבה טובות הנאה. משפחות אחדות היו בעלות חזקה על המשרות הנ"ל, משום שתפקידי השררה עברו בירושה.

לאחר הכבוש הצרפתי, נשתנו מעט פני הדברים, וקולות החלו עולים מבין פשוטי העם שתבעו ייצוג ובחירות דמוקרטיות לתפקידים השונים, הכוונה: זכות לכל לבחור ולהבחר בלי כל קשר למוצא המשפחתי או המצב הכלכלי. (על רקע זה פרץ ריב בין המשפחות המיוחסות מריזון וברדוגו; לבני מריזון היתה חזקה על תפקידי הנגידות, ובני ברדוגו וטולידאנו על השחיטה ובריתת המילה; כנ"ל ארע אף בתפקידים לרבנות).

כאן משתקף הריבוד החברתי של היהודים במכנאס, למשפחותיו. לפיו ניתן להבחין בהיררכיה חברתית:

"וולאד זדוד" (אנשי השררה בעלי "זכות אבות") משפחות המתיחסות על גדולי הרבנים, בעלי שררה מדורות, ולהן חזקה על משרות מסוימות.

וולאד נאס (בני אצולה/אישים) מוצאם ממשפחות מיוחסות מבני המעמד הגבוה, מכוח עושרם בעיקר, ואף בשל למדנותם.

וולאד סוק ("עמך") לא תורה, לא זכות אבות.

וולאד לעניים (בני עניים) כפשוטו. אמנם לא נעלמה מעיני הקהל מצוות חז"ל: "היזהרו בבני עניים, שמהם תצא תורה". אלה נעזרו, טופחו ודאגו להם, אך למעמד של אנשי שררה לא יכלו להגיע בשל מוצאם.

אנשי השררה נבחרו מתוך שני הרבדים הראשונים, וזאת **רק אם היו ילידי העיר ותושביה מקדמת דנא.**

שונה היא ההתיחסות לבני המהגרים מקרוב באו, שמוצאם מערים אחרות במרוקו; אף כי התאזרחו בעיר, הקימו משפחות, ההתיחסות אליהם בסולם זה של ההיררכיה החברתית, בבחינת "והזר הקרב יומת". יהודי מכנאס, לא תמיד גלו פתיחות וסובלנות כלפי יהודים מהגרים מערים אחרות, פעמים הוחזרו המהגרים למקום מוצאם (יתכן בשל נטל מיסוי הנוסף שהדבר עלול להסב לבני הקהילה, או בשל צפיפות דיור...).

והיה והסתכן מישהו, והפך ישיבתו קבע; להדיחו אי אפשר, לכן הדביקו לו את שם עירו (מוצאו) כאות קלון — מזהה לכל ימי חייו ולצאצאיו; להלן נדגים זאת.

יוסף (סבג) — יוסף ספראוי (על שום מוצאו מ־ספרו) בשמו, יוסף סבאג, כמעט ואינו מוכר (מוצאו מהעיר ספרו). כינוי זה דבק בו, והפך לשם משפחתו. מסופקני אם התושבים ידעו כי אכן זהו שמו המשני ולא שמו המקורי.

דוד (דרעי) אלפסי — שמו דוד דרעי — מוצאו מפאס. שם משפחתו המקורי דרעי נשתכח.

אברהם (דרעי) רבטי — שמו אברהם דרעי — מוצאו מהעיר רבט.

אברהם (—) דראווי — מוצאו מאיזור דרע — מוכר רק בשם זה.

מכלוף (—) מרקשי — מוצאו מהעיר מרקש.

וולאד בן זרמון — בני זרמון על שם מוצאם זרמון, ועוד כהנה וכהנה.

בכל המקרים דלעיל הותר לאנשים לשאת את שם משפחתם גם אם לא זוהו על פיו אולם היו מקרים של קנאות קיצונית, לפיה נצטוו האנשים והוכרחו לאמץ שם חדש למשפחתם תוך מחיקת שמם הקודם, כגון במקרה בן שמחון.

בן שמחון הגיע עני מרוד למכנאס, עשה חיל ועושר, אך בשל מוצאו לא נמצא ראוי להימנות על משפחות השררה, וכפוהו לשנות שם משפחתו מבן שמחון — לאזרוואל. במקרים אחרים דבקו שמות גנאי במשפחות, אף על פי שמוצאם מכובד, כגון בני "אבן צור". נמנו על "וולאד זדוד" אך מפאת עניותם נקראו "וולאד זעבא" (זעבא = קנה סוף־חלול). מוצאם המכובד לא עמד להם כאן בהעדר הממון, משענתם איפוא קנה סוף רצוץ.

כאמור אין לראות בתופעות הנ"ל תהליך ממוסד, אלא תופעות לוקליות שהזמן גרמן, ותעיד על כך העובדה שבני סבאג ודרעי דלעיל נמנו אח"כ על משפחות בריבוד החשוב של "וולאד נאס".

למימון הפעילות הקהילתית הוטלו סוגי **מיסים שונים:**

א. מיסים על בשר כשר

ב. מס על המלח

ג. מס על יין כשר

ד. נדבה דלעיד (נדבת חג) — פעמיים בשנה נדבה מיוחדת בסוכות ובפסח.

ה. מעשר ת"ח 10%.

ו. תרומה כפוייה — (על אנשים אמידים הוטלו סכומים מיוחדים אותם נדרשו לתרום, זאת בנוסף למכסה הקצובה שהוטלה עליהם כלכל אנשי הקהל.

כנגד המסרבים או הממרים פיהם של בעלי התפקידים בקהילה, עמד הנשק היעיל "החרם"; לשבחה של ההנהגה יאמר כי לא נעשה שמוש בנשק זה, אלא במקרים קריטיים, כדי לסתום פרצות, ולמען יראו ויראו...

המיסים (ישירים ועקיפים)

לבד מן המיסים ששולמו ישירות לאוצר השלטון "הג'זיה" (מס הגולגולת) נאלצה הקהילה לגבות מיסים עקיפים למימון הפעילות השוטפת של הארגון הקהלתי. גם המיסים הישירים לשלטונות נגבו בידי הועד, התשלומים נדרשו במועדים קבועים, לפי "ראשי משפחה", וזאת להוציא מיסים מיוחדים, הפקעות רכוש, קנסות על הקהילה שהתבטאו באסוף סכומי כסף גדולים לאוצר המלכותי ותשורות בהם נתחייבו היהודים לרגל מאורעות מסוימים — בערבית "hdya" = "הדייה" (כרם חמר, סימן ק"מ). "סוחרה" (כופר עבודה) ועוד.

"הסיגא" או **"הגאבילא"** הוא המס העקיף הנפוץ ביותר בקהילה. נהוג היה גם בספרד, פעמים נקרא גם "עזר" או "עזר הבשר" — (סימן ע"ח, בכרם חמר) בתקנה לתועלת העניים בצד מה מהעזר הנקרא סיג"א.

בתחלה שולם המס על שחיטה=בשר, אח"כ הורחב על כל סחורה המוצעת

למכירה ברחוב היהודים: קמח, סבון, חמאה, דבש (כרם חמר, קנ"ב), התקנה הורחבה ונתפשט **המס על כל דבר..**" בהסכמה גמורה... עשו האלסיג"א על כל דבר הנקנה והנסחר, והנמכר בין על קהלינו, בין על כל מי שיבוא ממקום אחר" (משו"צ א, 209). במקורות לפעמים אף צויין גובה המס: "... כל מי שיקנה סחורה חייב ליתן רביע אוקייא לכל קניית עשרה אונקיות, ומי שיקנה שמן זית חייב ליתן,... ומי שיעשה שכר צמוקים לביתו חייב ליתן..." (משו"צ א' 213). כך בענין שמן וחמאה ודבש פסקו הממונים אוקייא בכל שבוע למשך שנה אחת (עד להערכה חדשה) (כר"ח קנ"ב). ובאשר לקמח 2 ליטראות קמח מכל חנות — אחת לשבוע לטובת העניים.

על פי רוב נגבה המס בידי פרנסים או גזברים שנמנו לשם כך. אך פה ושם גם החכירו המס לקבלני גבייה שהיה להם גיבוי הועד ואף סמכויות הוקנו להם לנקוט בסנקציות כנגד המשתמטים, או מי שלא שלם כפי שהוערך כגון "הקצב אשר לא יפרע פרעון הגון, רשאי בעל האלסיג"א למנוע השוחטים שלא ישחטו לו עוד". לפעמים, שמש גובה סכום הגבילי"א והנסיון להעלותו עילה לסכסוך בתוך הקהל:

> "משנת תרנ"ה (1895) ועד תרנ"ט (1899) היתה מהומה גדולה פה העיר מכנאס בין הקה"ק בענין הגאבילה של עזר הבשר לקופת העניים שהרבה מבני העיר רצו להוסיף המס הבשר דבר מה לטובת העניים ואחרים התנגדו לזה שלא להוסיף מאומה, ונכתבו הרבה פסקי דין על זה מרבני העיר ומרבני פאס ומראכ"ש וסא"לי... וכולם עלו בהסכמה אחת לאסור אסר את התוספת".
>
> (נשמת חיים, עמ' 236)

פטורים ממס זה — כלי קודש: תלמידי חכמים (כר"ח, קמח) ופרנסים שקשר להם עם חצר המלכות או השלטונות. דרישות התשלום נעשו עפ"י שתי אפשרויות:

הערכת המס: פנקס ההערכה של המס או כפי שנקרא גם "זמא"ם לפלוס" (פנקס הפרוטות) נעשה בידי מומחים (מעריכים מבין פורעי המס). אנשים מומחים בנדון, מכל סוגי המלאכה, אנשים המתוארים כיראי שמים וירא חטא

"והם יחקרו וידרשו בפנקס המס ויאמרו מה שראוי לכל אחד לתת ועל פיהם יכתב כל אחד בפנקס המס ויתן מה שגזרו עליו".

דרך ההודעות — היינו הנישום מצהיר בשבועה על גובה רכושו, ועל פי הצהרתו זו הוא מוערך בפנקס המס (כרח', סימן פ"ח).

כנגד המשתמטים חלקית או המנצלים זכויות קרבתם למחז"ן (ענייא — אנשי חסות) הַנְתלים באילי הארץ, "גויים אלמים, לבלתי שאת משא מלך ושרים המוטל על כל בר ישראל... וע"י כך מורידים מעליהם ומעמיסין עול כבד על אחיהם" כנגד אלו הופעל החרם שמשמעותו:

> "מחרימין ומנדין אותו בכל אלות הכתובות בספר תורת משה ורבצה בו כל האלה הכתובה בספר הזה, ומחה ה' את שמו מתחת השמים, והבדילו ה' לרעה... ושום אחד מאתנו לא יעסוק בקבורתו, ולא בהקפתו ולא בפקידותיו, ונושאי־הארון גם הם לא ישאוהו, עד שיפרעו יורשיו כל מה שעלה עליו מן המס".
>
> (כרח', סימן פ"ח).

זאת להוכיח האחריות הקולקטיבית של כל בני הקהילה, וחלוקה צודקת ככל האפשר של המיסים המוטלים מטעם השלטונות, ואמנם כאלה רבים היו חדשות לבקרים (דבה"י של פאס).

הנגיד (סמכויותיו, זכויותיו)

התואר נגיד אצל יהודי מרוקו, מיוחס לאיש הממונה מטעם השלטונות להיות מתווך בינם ובין היהודים, אך בחשיבותו, אינו גדול במעלה כנגידות שנהוגה היתה במצרים או במקום אחר. במרוקו נתמנה נגיד לכל עיר ועיר, וכך גם במכנאס.

הנגיד עמד בראש "טובי העיר" והיה ממונה על הקשר שבין השלטונות והקהילה, בעקר על חלוקת המס וגבייתו. לעתים היה הנגיד רב, לעתים אחד מחשובי הסוחרים. לא תמיד שמש רב העיר גם כנגיד. קרה שהשלטון מנה שלא על דעת הקהל אחד הסוחרים הקשורים עמו בקשרי מסחר, אחד

ממקורביו היהודיים, לתפקיד נגיד, מינוי שגרם לא אחת לסכסוכים בין הרב, הקהל, והנגיד[2].

במקום אחר נמצא שהוא מתמנה ע"י טובי העיר[3] ובחירתו מקבלת את אשורם של דייני בית הדין, אך כאמור אין לנו תעוד מספיק לקביעת אופן בחירתו, במקורות נזכר לפעמים כי הנגיד נבחר ע"י השלטונות, ולפעמים ע"י הקהילה[4].

כן היה הנגיד אחראי על בצוע תקנות והסכמות ופסקי הדין הרבניים, באמצעות "השיך" ולעתים אף באמצעות "המחזני" (נציג השלטונות המוסלמים).

נראה כי משום הכבוד שבתפקיד הנגידות, ואולי משום טובות הנאה שזָמַן, בקשו אחדים, בתקופות שונות להבחר לתפקיד זה הנכבד, בכל מחיר, אף אם היה הדבר כרוך במתן שלמונים לשלטונות.

כך שומעים על מחלוקת בין הקהל ויחיא כהן אשר בקש בכוח להתמנות לנגיד בשנת 1648. מחלוקת דומה אחרת פרצה בקהילה על דבר המינוי לנגידות, עד כדי כך, שהוחלט לבטל משרת הנגיד בשנים 1649/50, מצב שכזה מוזכר בשאלה משנת 1780, לפיה הקהל מבקש לבטל את משרת הנגיד, לאור התנהגותו המחפירה של הטוען בכוח למשרת הנגיד ר' יצחק בן הרוש.

"... הקהל קובע ומתרעם אודות הר' ר' יהודה בן הרוש אשר לא השיב ידו וכו' ונסתלק מהנגידות ועדיין רודף אחריה והק"ק אינם בוחרים בו וזה אחר התרו בו בבי"ד פעמיים שלש ולא הטה אוזן, וזו גדולה על כולם שאחר שהיתה הסכמה בבי"ד הצדק יש"צ כתובה וחתומה כראוי ששום אחד ממשפחתו לא יהיה לנגיד עליהם, עמד בחוזקה ותפשה מידם (טופס ההסכמה) וקרעה... הסכימו... שמהיום הזה והלאה לא יתמנה עליהם נגיד ומצווה לא יצחק בן הרוש ולא שום אדם ממשפחת בן הרוש ולא זולתם, כי אם י"ב אנשים וכו', והיו פקידים עליהם, שנים בכל חודש בכל דרך הנגיד, לצאת ולבוא לפני העם וכו' וסדר הנהגתם: זוג זוג עפ"י הגורל... אנו חוזרים ומתרים בו בבי"ד התראה גמורה שאם לא יסלק עצמו מלרדוף אחר השררה שמעכשו הרשות נתונה בידם להוציא.... כל הדברים הללו הגידו הק"ק והתרו בפנינו בעי"ת מכנאסא יע"א

ביום ששי בשבת, עשרה ימים לחודש סיון משנת כתם פ"ז לפמ"ה, וחתומים הרב הגדול מוהר"ר יעב"ץ זלה"ה והרב המשבי"ר זלה"ה".

בשנת 1650 משלשל "שם טוב בן רמוך" 4000 מטבעות זהב לקופת המדינה, וקונה את המשרה. כך נהג גם יצחק הצרפתי אשר הפסיד ממון הקהל 5000 מטבעות להחזיק המשרה בידו[5]. מצב שכזה נתאפשר רק בסיטואציות מסוימות, והקהל יצא בזעם כנגד האלמים, רודפי השררה, כך עולה מן התעודה שלפנינו:

"... מן היום אשר בקש הר' עזיז הכהן לצאת מהנגידות ועלתה בידו אבדה עצה מבנים.... כי נועדו לב יחדיו לגדור הפרצה הזאת בהרבות נשיאים (נגידים) במספר ירחים אחד בכל חודש איש על ידו.... והנשיאים גם המה בחרו למצוא חן בעיניהם, נותנים וחוזרים, ונותנים וחוזרים איש כמתנת ידו.... כל אחד לפי כבודו..... ואיש הישר בעיניו יעשה.... ונתנו עיניהם בח' מכלוף הנז' להיות עליהם לנגיד, אח"כ התנו והסכימו".

כאן בטופס ההסכמה שוב באים לידי ביטוי סמכויותיו ומקור כוחו של הנגיד:

"... כאשר נשארה עדתנו כצאן אשר אין להם רועה, אשר יצא לפניהם לפקח בעניני הצבור ולהיות נדרש לכל חפציהם ונמנו וגמרו למנות הר' מכלוף בהר' דוד בן הרוש לנגיד עליהם. וגם השר הגדול שבמכנאס יע"א הסכים ונתן חותמו ומאמרו על מינויו של הנ"ל ובכן נועדו יחדיו לפנינו אנשים חשובים מאד ולפני בי"ד להודות לו שטר מינוי בתנאים נאים המפורשים ונדרשים בשטרי מינוי הנגידים אשר קדמוהו (ללמדך שכך היה נהוג ומקובל)...
... וקבלוהו עליהם לנגיד על הכללות לעמוד לשרת ולפקח בכל עניניהם עפ"י ראות עיניו בענינים הנהוגים אכן בעניני ההטלות

והשוחדות והתשורות אשר יצטרך לתת להשר או משרתיו או משום אחד אחר מאילי הארץ או לאיזה גדול העובר ושב, וכיוצא מאלו הדברים הבלתי נהוגים יעשה עפ"י המלכת אחד משניים כרובים זהב המיוחדים שבעדה, המה כהר' שמואל בן חמו, וכהר' משה אלבז ולא יצטרך לקבץ את כל היחידים...[6]".

אף על פי שסמכויותיו לא מוגבלות, ובכל מקום מוזכרת ומודגשת ההרשאה הניתנת לו לפעול עפ"י ראות עיניו, מתעודה זו עולה כי יתכן ובמקרים מסוימים כגון בעניני ההטלות (מיסוי) שוחדות ותשורות, החלטתו זקוקה לאשור הקהל, אלא כדי לפשט ולזרז קבלת החלטות, אולי משום דוחק הזמן או מסיבות אחרות אין צורך בכנוס כל הקהל, ודי בקבינט מצומצם, צוות פרנסים קטן שחבריו נמנו מראש כמבואר לעיל.

זאת ועוד. אם אמרנו כי עבודת הנגיד — התנדבותית מעצם טבעה, משאלה זו שלפנינו מסתבר כי יש שכר לפעולתו, ואין זה מורה על הכלל כמובן, ככתוב:

"... ויסדו לתת לו חלף עבודתו הנז' סך שלשים אוקיות מכט"ק (מכסף טוב קדמון) והיינו שיעשה ככל אשר היו עושים הנגידים שקדמוהו, והוא מוסיף עליהם שיעמוד לגבות את המס ויטול סך אנקייא אחת לכל פנקס, מלבד שכר משרת השר שעומד עמו על הגבייה שיעמוד לגבות המס והמפנקס לו.
ולראיה ביד מכלוף... ר"ח אלול משנת שמ"ר מצוותי וחיה לפ"ק וקיים".

לתקנה זו קדמה תקנת בי"ד משנת 1771, שאף היא מפרטת מעמדו של הנגיד במכנאס, סמכויותיו ומקור כוחו.

"... ראשי הקהל העומדים על כל עניני העיר הגדולים שבפורעי המס, הוסמכו למנות עליהם את אלעזר בן משנאן אבן צור להיות נגיד עליהם. ובכן, בפנינו אנחנו בי"ד החתומים נתנו רשות גמורה ויכולת מספיק לראשי הקהל הנזכר למנות אלעזר הנז' להיות

ממונה ונגיד עליהם, ולעמוד בעיניים פקוחות על כל עניני העיר ולאסור, ולקנות, ולהעניש עונש הגוף ועונש ממון לכל אשר ישקיף עליו שאיננו הולך בדרך הטוב והישר... וגם מינוהו עליהם על כל עניני המיסים, ועניני צרכי בית המלך (יר"ה) ועניני וצרכי השרים ואילי הארץ המוטלים על הצבור.

על הכל מינוהו הקהל הנזכר לעשות כאשר יראה בעיניו... והרשות נתונה בידו להעמיד איש אחד על גביית המס בשכרו אשר יראה בעיניו. וכבר ייחדו עשרה אנשים מראשי הקהל הנזכר לעמוד עמו כאן בעיר, בכל עת וזמן אשר יצטרך לשום אחד מהם לעמוד עמו באיזה דבר טורח שיהיה בכאן העיר. ועשרה אנשים ייחדו לו עוד עמו לעמוד באיזה דבר שיצטרך לעלות עליו למדינה.... ולא ימרה את פיו שום אחד מהעם.... ובקראו אליו הלוך ילך עמי בלי שום עכוב. ולא על אלו בלבד ידו נטויה לקרוא להם לעמוד עמו, אלא על כל הצבור ידו נטויה בכל עת, שיהיה עליו שום טורח להכריחם לעמוד עמו. וכל אשר ימרה את פיהו ענוש ייענש כאשר יראה בעיניו, ואין מי שיאמר לו מה תעשה. באופן שהעמידו ומנו עליהם את.... אלעזר על כל עניני העיר לעשות כאשר ייטב בעיניו, והכל לאחריות הקהל בדלא לימטי ליה שום דררא דממונא, כי הוא שליחם לעשות כאשר ייטב בעיניו.

והדבר שייראה בעיניו להמלך בו עם בית הדין או עם הקהל צריך להמלך בו עמהם ואשר ייראה בעיניו.... להמלכתן עשה ייעשה ויכל יוכל כטוב בעיניו בלא המלכה. שבכך בררו דבריהם לפנינו, באר היטב ואדעתא דהכי נתרצה... אלעזר הנזכר לעמוד ולהכניס עצמו בטורח הצבור ואחר שמינוהו הקהל והסכימו עליו, גם אנחנו בית דין החתומים, הסכמנו על אלעזר הנזכר והעמדנוהו נגיד על הצבור... בי"ג לאדר שנת והיית לנו לראש ולקצין".

וחתומים ע"ז (על זה) החכמים השלמים הדו"מ (הדיינים ומצויינים) כמה"ר שלמה טולידאנו, ר' משה טולידאנו, ר' יקותיאל ברדוגו.

זכויותיו של הנגיד

פטור ממיסים:

בשל מעמדו הוקנו לנגיד זכויות מספר: פטור כללי או חלקי ממיסים, כמקובל לגבי כל בעלי התפקידים הקשורים במלוכה או בחצר המלך. אם מצבו אפשר לו, היינו אם היה הנגיד בעל אמצעים יכל בהחלט לוותר על הפריבילגיה הזאת, כפי שקרה עם הנגיד שמואל בן יעקב מימראן [7]. בתעודת (שטר) הנגידות נאמר במפורש כי באשר לפטור ממיסים הוא יכול ליהנות מתקנה זו, ולא ימצא פוצה פה ומצפצף.... אף אם ישתתף בעול הקהל וישלם, יהיה זה פרי נדבת לבו.....

פטור מאסור מכירת יין לגויים

בצד הזכות לאי תשלום מיסים, היו לו זכויות נוספות שנקבעו לו משום קרבתו למלכות (אולי) כגון ביטול אסור מכירת יין או מחייא (ערק) לגויים, לכבודו נתקנה תקנה מיוחדת.

"... ביום שבת קודש ג' לניסן שנת ה' צבאות יגן עלינו נתקבצנו אנו החתומים עם הנגיד... ואנשי המעמד... והסכימו והוציאו מכלל החרם הנזכר לנגיד המעולה... או מי שימנה תחתיו. ויכול הנגיד המעולה יצ"ו או שימנה תחתיו לקנות יין מכל מי שירצה וגם ליתנו ולמכרו לכל מי שירצה. והמוכר לנגיד או למי שיתמנה תחתיו לא נכנס בכלל החרם...."[8]

ועוד לענין זה, במקור נוסף:

"... ביום ש"ק שמונה ימים לשבט משנת מגד"ל ע"ז.... נתקבצנו אנו הח"מ.... לשאת ולתת בענין כמה נזקים ומכשולות הקורות אותנו בכל יום מצד מכירת היין והמים שרופים (מחיא)... הסכימו אילי הארץ עם השר הנזכ'ר להכרית את שם מכירת היין והמחייא

מהמלאח... וכל העובר על זה ח״ו מלבד שהוא מוחרם ומנודה ביתיה יתשם.... דמו בראשו שיתלה על פתח שער העיר... ולא נכנס החרם הזה ח״ו הנגיד המעולה.... כי אליו נתנו רשות.... לתתו למי שיראה לו על הדרך שיראה לו...[9]״

פיצוי על נזקים חומריים

כשם שעובדות אלו הקנו לו זכויות והעמידוהו מעל לכל הקהל, כן היה הוא הראשון הסובל והנפגע בכל התהפוכות הפוליטיות / מדיניות. בשעות אלו של דחק מצבו היה קשה, ומשום שדברים מהסוג היו צפויים נתקנו תקנות לשם כך ונקבע שכל בני הקהילה יעשו יד אחת לפצותו על נזקים חומריים שיגרמו לו בשם תפקידו, שאם לא כן ״לא ימצאו מי שיעסקו בצרכי הצבור להתמנות לנגיד, ותהיה עדת ה׳ כצאן[10]...

ועוד בתקנה משנת 1771[11].... והכל לאחריו הקהל בדלא לימיטי ליה דררא דממונא כך משתמע גם בהסכמה משנת 1649[12].... וגם נתחיבנו בכוח השבועה שכל מי שילוה החכם הנגיד נר״ו מנכסיו לתביעה שתובעים אלמחזי״ן (השלטונות) מהקהל יצ״ו עלינו לעמוד לימינו עד שנגבה לו דמי הלוואתו מנכסי הקהל יצו׳ כדי שלא יפסיד מאומה ולפי שכך הסכמנו ונתחייבנו.....

לסכום

הנגיד נתמנה ע״י השלטונות ובאשורם, או ע״י הקהל באשור ביה״ד ואשור השלטונות המוסלמים במדינה.

תפקידו כפי שהוגדר בתקנות:

* לעמוד לשרת ולפקח בכל עניני העיר, בעניני ההטלות השוחדות והתשורות שיצטרך לתת לבית המלכות או אילי הארץ — פקידי השלטון.
* לעמוד על כל העניינים בעינים פקוחות.
* להיות הממצע בין השלטונות והקהילה.

עומד בראש הועד הקהילתי. וסמכויותיו בלתי מוגבלות כמעט, מכאן גם חופש הפעילות שניתן לו.

בתחום הפעילות הצבורית:

* רשאי להחליט כל ההחלטות כראות עיניו ואין מי שיפצה פה כנגד, ואין מי שיאמר לו מה לעשות.
* רשאי ג"כ להעניש עונשי ממון ואף עונשי גוף.

למען הקל עליו נטל התפקיד יכול למנות לו עוזרים בשכר לגביית המס או לכל תפקיד אחר. ואף על פי שיהיה לו חופש פעולה מוחלט, חובה עליו להתייעץ במקרים מסוימים עם הקהל או אחדים מהם.

פעילותו: התנדבותיות, אולם פעמים נזכר שקבל שכר על פעלו.

בתחום האישי: נתנו לו הקלות: פטור ממיסים, ובפריבלגיות כגון: הפטור מאיסור מכירת יין לגויים שלא חל עליו או על נציגיו, וכן התחייבה הקהילה לפצותו על כל נזק חומרי שייגרם לו בגין תפקידו או פעילותו הציבורית.

משום חשיבות התפקיד, והאפשרויות הגלומות בו, נעשה לפעמים שמוש בכוח או במתן שוחד לשלטונות, לכפות את המשרה, או לקנותה, זאת גם כאשר המועמד אינו רצוי ולא מקובל על הקהל.

התקנות:

התקנות הסדירו את כל תחומי החיים של היהודים במרוקו, חיי רוח, חברה וכלכלה, ונקבעו ע"י "המעמד" בראשות הנגיד[13]: "בהיותנו אנו הח"מ מקובצים בישיבת הנגיד המעולה,.... נשאנו ונתנו בענין..." תוקפן של התקנות עפ"י רוב נקבע לשנים רבות, לדורות, אך יש והן בטלות כעבור זמן, זאת רק אם כתוב במפורש:

אנו הח"מ הסכמנו.... שמהיום הזה והלאה
ע"ס שלש שנים רצופות..... (כר"ח צ"ב)
10 שנים (כר"ח מ"ב)
10 שנים (כר"ח צ"ג)
1 שנה (כר"ח קנ"ב / קנ"ג).

תוכן התקנות והסנקציות לשם מילויין מובא לידיעת הקהל בימי השבת בעת קריאת התורה (זמן זה היה נוח למסירת מידע המגיע מקהילות אחרות, מא"י, וכל הודעה שהועד רצה להביא לידיעת הצבור).

התקנות משנקבעו — מחייבות כל איש ואשה בישראל בין אם היו אלה תקנות לצמיתות או בעלות תוקף עונתי-זמני.

כנגד מפירי התקנות הופעל "החרם". כך מצינו בתקנה שאוסרת פנייה לערכאות של גויים[14]:

"... לכן אנו מחרימים ומנדין ומשמתין ומקללין ומארירין כל מי שיבוא בחוזקה על חבירו להוליכו לפני עש"ג או לפני שום ענאייא, וכל מי שיעבור על מאמרנו זה פתו פת כותי ויינו יין נסך ורבצה בו כל האלה הכתובה בספר משה..."

הרב

הרב היה הממונה והמופקד על כל התחום הדתי, וכל הקשור בניהול חיי הרוח של הקהילה, הטיל את מרותו הרוחנית בתחום ההטפה והדרשנות. הרבנים החזיקו בתי כנסת ובתי מדרש בבתיהם, דרשו לפני הקהל בימות חג ומועד, הרביצו תורה והעמידו תלמידים; הרב היה גם הממונה על עניני הצדקה, והחברה קדישא, אולם תפקיד מכריע היה לו בעניני משפט. סמכויותיו בתחום זה היו נרחבות, ובדרך כלל לא ראו השלטונות צורך להתערב. הרב רשאי היה לשפוט בכל ענין הנוגע ליהודים, פסק דינו, קנס, או מחבוש בבית האסורים של המלאח, או של הפחה בוצע בידי השיך במלאח; הרב, כיהן במאורעות החגיגיים הגדולים של חיי הדת, וסייע לבני הקהילה ביגונם כמו בשמחותיהם.

מינויו — ע"י הקהילה, ונמצא כי לא תמיד היתה הסכמה לכך, אם מצד תלמידי חכמים שבקהילה או מצד הקהל (ר' דוד עובדיה, קהילת צפרו, מכתב 194).

השיך

מינויו מטעם הרשות, בעצה אחת עם הקהילה. היה בעל תפקיד מרכזי ואישיות חשובה במלאח. תפקידו העיקרי "שמירה על הסדר". לימינו עמדו חבר עוזרים, באמצעותם פקח על הסדר, ואף טפל במאסר מתפרעים ופושעים. משכורתו: מקנסות שהטיל על העבריינים; (אף בחלקה מקופת הקהל) מחללי השבת, מעשנים בפרהסיה, שכורים שהתפרעו וכו'.

בתוקף תפקידו היה המוציא לפועל פסקי דין של הרבנים.

בתי-הדין

במסגרת האוטונומיה הדתית ומכוח הזכויות שהוענקו ליהודים עפ"י תורת הדימ"א, יכלו הקהילות היהודיות לפעול באופן עצמאי, חופשי לחלוטין, ולדון במסגרת רחבה של נושאים הקשורים בשטחי החיים השונים של היהודים, בעיקר: בעניני אישות, שמירה על הדת והמוסר, חוזים ושטרות, וכל סכסוך בין יהודי ליהודי, ובלשון התקנה (כרח', ע"ז):

> "... ג"כ מאמר אדוננו המלך ירה' והשופט עז"א שיהודי עם יהודי לא ידונו כי אם בפני דייני ישראל... ואף הישראלי שיש לו עאקד (כתב תביעה) בערכאות הגויים לא ימסרנו לידי גוי ולא יוליכנו לפני דייני אומות העולם זולת אם בעל חובו גברא אלמא ולא ציית לדינא, אז בי"ד יתנו רשות למסור האלעאקד שלו ליד גוי..."

הדיינים נמנו אוטומטית על אנשי המעמד, ובחירתם עפ"י רוב בסמכותה של הקהילה. כן נטלו חלק בכל ההחלטות בעלות אופי דתי / מוסרי. בצוע פסק דינם ואכיפת החוקים ע"י שליח בית הדין (רקקא"ש — בערבית) או באמצעות הנגיד, ולעתים בעזרת המחזנ"י; לרשות הרבנים במקנאס עמד בית הסוהר של המלאח שבו אסרו את החוטאים נגד הדת עפ"י הממשלה[15].

ביה"ד נתבקש לפסוק בכל הקשור בחיי היום יום של הקהילה, וכל המתחייב עפ"י ארחות החיים היהודיים, לשם כך תקן תקנות שענינן קביעת

נורמות חברתיות בעניינים שעלולים להסב נזק לכלל הקהילה או ליחידים מתוכה, כגון: אסור ריבוי סעודות ומתנות, מנהג שהיה בו כדי לבייש את העניים, ואלה שאין ידם משגת. התקנה נעשתה לשעתה:

"... לבטל מההמון הרבה מנהגים זרים שנהגו לעשות בברית מילה, ובחנוך בניהם למצוות תפילין, ובפרט בחתונות, כגון הרבוי הסעודות והתבשילין, וכמה הוצאות יתירות, ובטול משלוח מנות של המשודך למשודכתו, וארוס לארוסתו, ואבי הבנות לחתניו לוקחי בנותיו, בחגים ובמועדים ובראשי חודשים מוצאי ט"ב והרבה עוד כיוצא בזה שאינם אלא מותרות הגורמים בושה וכלמה לעניים ולאביונים שאין ידם משגת, ויש לווים בשביל זה, ואינם משלמים ובשביל כך עמדו ובטלום"[16].

ועוד מצאנו, מודגש אסור זה משום הקלקלות הנמשכות מריבוי הסעודות חלול ה' וחלול התורה.

בית הדין אף טפל ביחסים בינאישיים, שלום בית, למרות הקושי שנבע לפעמים מכך. מבית הדין של מכנאס, היתה פנייה לביה"ד של טנג'יר בענין מרים עטייא, המתחננת מבית הדין של טנג'יר לשלוח אחר חתנה בעל בתה הידוע בשם יצחק עמר אלמכנאסי לדבר על לבו ובפרך להתנהג עם בתה כדת של תורה, כי שלחה מכתב לאמה ומספרת כי מעיק ומצר הוא לה מאד, מכה ומקלל משבר וקורע בחמתו כל כלי הבית ולא מצאה מנוח עמו[17].

אף הבעל הסורר זכה לטפול בית הדין כשהיה צורך. במכתב מבית דין של מכנאס למגנייא באלג'יר מרדכי אדרעי עזב את אשתו וילדיה, הפר התורה והמצוה, שלח האשה וילדיה פה (מכנאס) ואין מאסף אותה הביתה ואין תומך בה, ובכן עליהם (בית הדין במגניא) להרבות עליו רעות עד אשר ימס לבבו ויחזיר את אשתו ואם יקשה עורפו, צריך להודיעו כי יש בידינו לכופו בשוטים בע"ה[18].

כן נתבקשו הדיינים ליתן דעתם בנושאים הקשורים בחלול השבת, וחזוק המשמעת כמו במכתב לרב שבו מתריעים על ההדיוטות מוכרי קליות וזרעונים המוכרים בבתיהם בהחבא גם בשבת בכסף מלא, ושלחו ואיימו עליהם[19]...

כנ"ל וכן במקרים שגבלו בפריקת עול מוסרית: במכתב חכמי הישיבה לזקן הרבנים ר' שלמה בן שטרית מגלים החכמים אזנו של הרב על דברים אסורים אשר שמעם לא הגיע אליו, ומבקשים כי בית הדין יתן את דעתו לתקן תקנות שיאסרו את הנ"ל[20]:

א. שמועות אומרות שיש הדיוטות שמביאים בכל שבת בבוקר ובערב מים חמים מהפרארן (התנור) שבשלו גויים בשבת רק בשביל היהודים, גם משלמים או בממון או בסוכר, או בחתיכות פת, וכל זאת כאמור אסור.

ב. הרבה נשים נשואות ופנויות יוצאות החוצה לטייל ברחובות הגויים בכל יום בעתות הפנאי ובעיקר בשבתות ובחגים, מקושטות בכל מיני עדיים משי, רקמה, וזהב, ועיני הגויים נשואות אליהן והדבר מעורר קנאתם של הגויים בנגוד לכתוב "כל כבודת בת מלך פנימה".

ג. חנויות נשארות פתוחות בערב שבת גם אחרי תקיעת שופר המבשרת כניסת השבת, ובמוצ"ש פותחות החנויות טרם צאת השבת.

גם בכל הקשור בשינוי ערכים, והתנהגות, השמיע ביה"ד את קולו: עם כניסת הצרפתים לעיר התחילה תקופה חדשה בסדרי החיים, השקט והשלווה גברו בארץ, מאידך השמחה הקטנה של כל אדם בחלקו פגה, כי רבו המותרות לאין קץ בכל צרכי האדם, בכסות ובפרנסה, ואצל הבנות והבנים אשר עלה באפם ריח העת החדשה ועל כן רבתה הטרחה והיגיעה והעבודה ומשלוח היד בכל מסחר ונלוו עמהם הקנאה והתחרות, והתאוה לעלות במעלות העושר והתענוג וכל לב ולב נתמלא תחבולות להערים ולרמות, לאסוף כסף תועפות בהיתר או באסור... וגם תופשי תורה החלו להפרד מחיק אמם ולצאת אחד אחד על בצעו, ובכך — עמודי התורה החלו להתרופף ואין תומך, ואין מוכיח בשער... ובית הדין מתבקש לתקן את הפרצות[21]

רגישות גדולה מאד גלו בתי הדין "במוסרים" וטפלו בחומרה במלשינים, פורצי גדר, המוציאים סוד ישראל לגויים: מוסי בן שמחון בן תאמו, מוסר ומלשין, מסר איזה גדולי העם למלכות ובשל כך נתפשו ונאספו אל משמר: אחיו ובית אביו של החכם, ועוד שני דיינים מצויינים ועוד עשרה אנשים מכובדים מהעדה והושלכו אל בית הסוהר, כתוצאה ממלשינות האיש. כאמור

וחרם האיש על ידי הקהל[22]. (בן שמחון זה, היה נגיד מטעם המלך על פאס, פרו ומכנאס).

סנקציות החרם הופעלה במקרים חמורים כגון במקרה המלשינות, וכן העובר על איסור הליכה לערכאות של גויים (כר"ח ע"ז). כפי שהוזכר לעיל היהודי עם יהודי לא ידון אלא בפני ביה"ד היהודי ולא מן הנמנע היה שיהודי פנה לערכאות של גויים בתביעות שבין יהודי לגוי אולם אז רק בהרשאת ביה"ד היהודי כגון בעניני נדל"ן. אמנם רשאי היה ביה"ד לדון בתביעה שבין יהודי ללא יהודי בתנאי שאלה הסכימו להדון בפניו, ולא, נערך המשפט בפני הערכאות של הגויים (מוסלמים, או צרפתים לאחר הכבוש).

במקרים אחרים, ראינו רק איום בהליכה לערכאות של גויים, כנראה באמצעי לחץ ואיום "הרב יהושוע ברדוגו נתבקש להתערב בסכסוך שבין המהר"א בלייח עם הרב מרדכי בן עטר ועמרם בנו אודות מסחר הבהמות והעורות שיש ביניהם, מבקש לגמור מהר את העסק ביש, שאם לא יבוא העסק לידי גמר הדין יגיש משפט לפני בית הדין הצרפתי הגבוה, והם יוכיחו ביניהם"[23].

בראש בית הדין עמד "אב בית הדין".

סוגי בתי דין: בית דין של יחיד.

בית דין של שלשה (דיינים) = בית דין הגדול.

בית דין של חמשה.

במכנאס בתקל"א 1771 מנה בית הדין שלשה דיינים (אבני שיש, חלק א', נ"א). מאוחר יותר מנה חמשה דיינים (תרע"ט 1919). בתקופת הפרוטקטורט נסו הצרפתים להעמיד את ביה"ד על שלשה, הדבר גרם לחילוקי דיעות בין הרבנים ובין אנשי הקהל, עד כי נציג השלטונות התערב, וגזר על כהונה ברבנות — כהונת יחיד ברוטציה, כל רב יכהן שנתיים וחוזר חלילה, וכולם יהיו כפופים לבי"ד של שלשה שהעמידה הממשלה בפאס; ומה שנראה כאבדן עצמאותו של ביה"ד במכנאס גרם לסכסוכים לא מעטים בין הקהל, הרבנים והשלטונות, עד שלבסוף הועמד גם במכנאס בית דין של שלשה.

בית דין יחיד — מקובל היה בענין "בירורים" / בוררות. ולתוצאות הבוררות נותן ביה"ד תוקף של פסק[24].

בבית דין של יחיד יכול לשמש אחד הדיינים, ואפשר גם ש"חכם" שאינו

נמנה עם הדיינים ישמש כבורר. "בהתכתבות בין הרב משה ברדוגו ממכנאס לבית הדין של סאלֶה מתאר הכותב מהם התנאים שלפיהם יכול חכם שאינו נמנה עם הדיינים לשמש כשופט/ בורר[25].

פסיקה של בית דין יחיד, תקפה רק אם היא מאושרת אח"כ ע"י בי"ד של שלשה.

פקידי בית הדין:

כבר דובר לעיל על השליח (רקקא"ש) המוציא לפועל את פסקי הדין, ומעביר הודעותיו; דמות נוספת, חשובה ביותר — היא הסופרים: הסופר — עוזר בניסוח וכתיבת התקנות והפסקים, וכתיבת גיטין. הוא חייב לשם כך להיות בקי בחוק ומשפט, וכן בניסוח; ובקי בטוב גיטין וקדושין:

"... ראינו אנו החתומים מטה שאין רשות לשום סופר לכתב הגט (אלא אם כן הוא בקי)... ושאר הסופרים אינם בקיאים כל כך, וכל מי שאינו יודע בטוב גיטין וקדושין לא יהיה לו עסק עמהן... ושכר הסופרים לכל הפחות חצי אוקייא וחמשה פונדיין..."

נושאי תפקידים נוספים בקהילה:

שוחט
מוהל
שליח צבור / חזן
שמש
סופר סת"ם

המאפיין את כולם: תשלום סמלי אותו קבלו בעבור השרות, תשלום שלא הספיק לצרכי מחייתם. משום כך נמצאו מחזיקים ומשתכרים מפרנסות נוספות זאת לנוכח המצוקה הכלכלית שבה היו שרויים, לעיתים שמש אחד בעת ובעונה אחת בכמה משרות. בדרך זו צבר האיש כמה משכורות, שכל אחת בפני עצמה היתה נמוכה מאוד, וכך יכול היה להגיע לפרנסה צנועה.

2.1 מוסדות וארגונים וולונטריים

כביטוי לדאגה לצרכי הכלל ארגנו ע"י ועד הקהילה מוסדות ומפעלי צדקה במטרה "לעזור לזולת". עניני הצדקה היוו דאגתה העיקרית של הקהילה, מכאן הקמתם של ארגונים וולונטריים כר"מ:

חברת גומלי חסדים.

חברת בקור חולים: מטרתה עזרה לאנשים עניים הזקוקים לטפול רפואי ותרופות לנזקקים. לשם כך נפתח מחסן תרופות בבנין "הועד".

חברה קדישא שנקראה גם ע"ש שמעון בר יוחאי: טיפלה בענייני קבורה ומנתה אנשים מיוחדים לשמירת הגוססים, לקיום מצוות קריאת שמע — טרם הפטירה.

חברת אם הבנים.

חברת מתן בסתר: התרמה לעניים שמתביישים לקבל צדקה, ע"י שכנוע של קרובים ושכנים מוסרים לידם התרומה.

חברת עזרת נשואין: עזרה למעוטי יכולת "להכנסת כלה".

חברת הכנסת אורחים: כל הבא מאיזה מקום, אם היה לו מכיר בעיר היה נוטע אצלו אש"ל (אכילה, שתיה, לינה) ומי שאין לו מכיר, אם עני הוא, היה הולך ישר אצל הרבנים והם היו משלחים אותו עם שלוחם להתאכסן אצל אחד מבעלי הבתים שהיו ידועים למכניסי אורחים. ומי שרוצה להתאכסן על כספו, היה רואה איזה עני או בינוני והיה מתגורר בביתו על חשבונו (עוצר ר"ב). בהעדר בתי הארחה כשרים בכל עיר ועיר כל סוחר או תלמיד חכם שנזדמן לעיר התארח אצל בן משפחה, קרוב או מוֹדַע. משפחות שמשו אכסניות קבועות זו לזו במשך צורות, אך היו יוצאים מן הכלל, ולצורך זה נוצר חקיקה.

חברה ליתומים ואלמנות.

חבורות לומדי תורה.

חברת גומלי חסדים:

דאגה לארגון פעולות צדקה, מתן בסתר, הכנסת כלה, טפול בבתי ההקדש. במסגרתה ובאחריותה פעל "דאר לאורחים" אכסניה למחוסרי אמצעים ופשוטי העם, שם קבלו ארוחות חמות בחינם יום יום, וכן שמש המקום "מלון אורחים" ליהודים המזדמנים למכנאס בדרכם למקום אחר.

מקום זה הקרוי "דאר לעניים" עפ"י המסורת "הוקדש ע"י בני ישראל הקדמונים ז"ל אשר היו מסתופפים בצל קורתם העניים והאביונים, אלמנות ויתומים, וגם קצת מתופשי תורה.

מלון אורחים אמרנו לעיל שמש עוברי אורה, מפשוטי העם בלבד "עמך". שונה הדבר כשהזדמן לעיר ת"ח; זה התאכסן אצל בעלי בתים שהזמינוהו כדי לכבדו כיאה לת"ח; בנושא זה קיימת היתה הדדיות בין שלשת הערים: מכנאס, ספרו, פאס. כל ת"ח שהזדמן לעיר אחרת, היה לו בעל בית קבוע שאצלו ורק אצלו התאכסן.

חברת אם הבנים:

ארגון של כל נשות העיר שמטרתו: השגחה על כל בתי הספר של ת"ת (תלמוד תורה) שבעיר; דאגה להאכיל, ולהלביש בני העניים העוסקים בתורה, לשלם שכר הוראה למורים וכו'.

חברה ליתומים ואלמנות:

חברה זו דאגה ליתומים לבר מצוה. (הנחת תפילין), ולאלמנות לנישואים מחדש, לשקום חייהם.

מנהג יפה נתקבל במכנאס, והוא מצביע על הרגשת האחדות, ושותפות הגורל, מצד כל בני העיר בבחינת "כל ישראל ערבין זה לזה". גביר או כל אדם אחר בעל אמצעים שחִתֵן בנו או בתו, צרף אליו אלמנה שנשאה מחדש, ולשניהם ערכו טקס חופה וכן משתה חג. כך גם אמצו יתום שהגיע לפרקו

וצרפוהו לחגיגת בר-מצוה של בנו של גביר. ע"י כך, אלה שידם אינה משגת, יכלו תמיד לחוג עם קרוביהם וקרואיהם בהצטרפם לשמחה אחרת.

פרט לארגוני הצדקה הממוסדים, כל אחד מיהודי הקהילה עשה רבות בתחום זה. עניים הוזמנו לכל סעודות המצווה ומשתאות שנערכו לרגל אירועים שונים. בחגים מסויימים ובראשי חודשים:

"מה שנוהגים העניים ליכנס ולסבב בבתי כנסיות שחרית בשעת התפלה — עינינו הרואות שיוצא מזה בלבול גדול לקהל המתפללים שהרבה פעמים צריכים לפרוט להם העני מטבע כסף, ויש שוגגים ומדברים, ומחשבים ומתבלבלים הם והיושבים לפניהם, וכמה פעמים נופלים מיד העני או מיד הנותן פרוטות או מטבעות ושוחין עם התפילין והטלית עד הארץ ומתחת לספסלים לחפשו אחריהם... ובכן תקנו בביה"כ שלנו שהשמש מסכים ויושב בפתח ביהכ"נ וכל הנכנס נותן בידו דבר מה כאשר תשיג ידו, ומי שלא ירצה ליתן לא יתן.... והשמש לאחר שגומר תפלתו מחלק לעניים.... ואך השמש הוליך רכיל וגלה סוד מי נותן הרבה ומי נותן מעט והגיע צער לנותנים ורצו לבטל הדבר ולחזור כמאז, וה' אנה לידינו עצה, שעשינו קופה תלויה בפתח ביהכ"נ על הקיר וכל הנכנס נותן בה מה שירצה ונקבץ הכל בכל יום ביד פקיד נאמן עד חודש ימים, וביום ר"ח אחר שחרית באים העניים ומחלקים להם כל הנקבץ... ונמשכו אחרינו הרבה בתי כנסיות בזה".

(נשמת חיים 217/8)

בחגים מסויימים עברו העניים מבית כנסת אחד למשנהו ואספו נדבות; בימי העליה המסורתים לבתי הקברות, נאספו העניים בכניסה לבית הקברות וקבלו נדבה ביד רחבה. פעילות נוספת במסגרת זו של מפעלי צדקה, ודאגה לעניים מטעם הקהל, ; חלוקת **קמחא דפסחא** לכל העניים / הנצרכים. כן הוכרז מדי פעם על מבצע **"מלביש עניים"**, שמטרתו בעקר דאגה ללבוש חם לקראת ימות החורף, במסגרת המבצע חולקו **"גלביות"** (מעין שלמה ארוכה שעטו עליהם יהודי מרוקו). ועוד:

מדי יום ששי בבוקר ואחר-הצהריים נערכו הפרנסים / הגזברים לשתי משימות: נדבה (אסוף קמח) ואסוף ככרות לחם.

הנדבה: תרומה כספית מבעלי עסקים — תמורת קבלה.[26]

התמיד: אסוף תרומת קמח לעניים. זאת על מנת לחלק לעניים למען יספיקו להכין מעט מצרכי השבת. ובשעות אחה"צ, טרם כניסת השבת, **מבצע די רבי:** במבצע זה סבבו פרנסים בכל רחובות המלאח, לאסוף ככרות לחם אפויים, מכל בית, איש כנדבת לבו; לחמים אלו חולקו אח"כ לעניים, שטרם הספיקו או לא הצליחו לדאוג לעצמם לצרכי השבת.

כל הנ"ל מצביע על "אחריות הדדית" ודאגה רבה של הקהל לכל פרט ופרט, בכל מצב: עובדה שהגבירה את הבטחון אצל כל יהודי מכנאס.

חבורות לומדי תורה:

בין כל החברות שעקרן עשיית צדקה וחסד לזולת מקום מיוחד שמור לחבורות לומדי תורה. לא בכדי נזכרה מכנאס "מבחר כל המערב בתורה וביראת חטא".[27] בתרע"ב 1912 נמנו 40 חברות ללמוד תורה.

הלמוד היה למוד לשמו, מזון רוחני בגוון מסכת העשייה היומיומית וטרדות החיים.

חבורות לומדי תורה הידועות: עץ־חיים, חבורת בית־אל. כן נוסדו חבורות קוראי בקשות ולומדי מוסר, וחבורות קוראי הזוהר.

חבורות **קוראי הזוהר:** היו אלה קבוצות בראשם עמדו אנשים זקנים מהוללים ביראת שמים שנהגו לקרוא בנעימה מסורתית את הזוהר ואת מזמורי התהילים שנשתלבו בפרוש המסטי של הקבלה. (על ההשפעה המיסטית ראה אצל שורקי בספרו[28] שם כותב: היהדות המגרבית היא בעיקרה יהדות קבלית.

חברת **לומדי הבקשות:** נפגשו כל יום ששי — ערב שבת (בערבי החורף) אחר חצות, בנעימות ובפיוטים וזמירות הנעימו משעות הקטנות של הלילה, עד עלות השחר.

חברות **לומדי תורה:** אלה התארגנו ללמוד תורה על בסיס מקצועי־קורפורטיבי ורק לצורך זה בלבד, דהיינו קבוצת אנשים שחברו יחד ללמוד תורה שעסוקם במקצוע אחד — חברת בזזין = סוחרי בדים, חברת סקקין =

צורפים זהב וכסף וכו'. לפעמים, אף ביהכ"נ — שבו נתכנסו ללמוד התורה, נשא את שם האגוד, כך מצאנו ביהכ"נ של הסקקין או ביכ"נ של הבזזין וכו'. הלמוד נתקיים בקביעות, לעתים קרובות ביותר.

פעמים נתקיים הלמוד בבתים פרטיים, וכל חבר בחבורה ארח את המשתתפים לפי תורו, כמפורט בתעודה לגבי "חברת סקקין" שם מצאנו אפילו תכנית מפורטת של הפעילות השבועית[29].

* **למוד כל מוצ"ש** — מאחרי ערבית עד 10 בלילה (י"ח פרקי משנה שולחן ערוך, אורח חיים, מוסר).
* **ליל ששי בשבת עד הבוקר** — זוהר, מוסר, תהילים, תקון חצות ואח"כ תפלה.
* **שבת אחר סעודת שחרית עד מנחה** — סדר "חוק לישראל" של כל שבוע.

בית הכנסת (מקומו בארגון הקהילתי)

ביהכ"נ בקהילת מכנאס (כמו בכל הקהילות) היה מעין מקדש מעט. שמש כמקום תפילה, מקום מפגש, ורכוז לאסיפות הועד הקהילתי. עפ"י רוב שימש גם כבית מדרש לתלמידי חכמים, ללמוד תורה.

בחיי היהודים בכלל, ובמכנאס בפרט, תפש ביהכ"נ מקום מרכזי, בו נתכנסו ונפגשו לתפלות שחרית, מנחה ומעריב, יום יום; ובשעות אחה"צ, בין מנחה למעריב, נאספו בו חבורות לומדי תורה "ללמוד יומי".

בחגים ובשבתות המו בתי הכנסת רבבות בני אדם, צעירים וזקנים; "איש בל יפקד", המבוגרים ראו בכך עבודת הקודש, הצעירים חלקם מתוך הכרה או מתוך חובה להורים ואחרים כדי להיראות, מכאן מספרם הגדול של בתי הכנסת בתחומי המלאח, גם לאלה שרחקו מעט מהאמונה מלא ביהכ"נ כלפיהם יעודו כמקום כנוס. לכל אדם בקהילה — מקום קבוע ושמור בביהכ"נ בו ורק בו ביקר בקביעות בתפילות שבת ומועדים. רק בימות החול אפשר היה להתפלל בכל ביכ"נ ברחבי המלאח.

תקנה מחייבת בנושא זה בשות' שופריה דיוסף קצ"ד.

גם ראינו לתקן שמהיום והלאה אם אחד יעבור מביכ"נ אחד למשנהו מחמת קטטה ומריבה אין לשום ביכ"נ אחרת לקבלו לעלות לספר תורה כלל רק להשתדל להחזירו למקומו ובזה כל אחד יבוא על מקומו בשלום... נאום החו"פ בכסלו ש' עד כי יבא שילה "ולא יקהת" עמים דידירה. עד כאן נמ"כ וחתומים הרבנים כמוהר"ר יקותיאל ברדוגו, המלאך רפאל ברדוגו, וכמוהר"ר ברוך טולידאנו.

לכל ביכ"נ שליח צבור ושמש שראו בעסוקם זה מטרה קדושה, שלא חייבה תמורה. ואולם משום צרכי הפרנסה, וגם משום הכרת תודה מצד צבור המתפללים מקובלת היתה נדבה לשמש ולחזן (אף לביהכ"נ) בהזדמנויות השונות: עליה לתורה, טקסי בר מצוה, טקסי ברית מילה בחגים ומועדים ובכל טקס שחייב "מכירת מצוות".

בתי הכנסת היו הקדש משפחתי, כלומר קנין פרטי, הבעלים משקיעים בהם ממנן וחיבה, לשמרם מסודרים ומטופחים.

רשימת בתי הכנסת, ומספרם: עפ"י "יחס פאס" 19. כנ"ל ברשימה המקבילה לפי "אוצר המכתבים" (הרשימות מתיחסות לבתי כנסת במלאח הישן בלבד.

מפי מסרנים נודע לי[30] על תקנה שהגבילה את מספר בתי הכנסת ל-19 — ונראה שהכל טרחו להקפיד בה למרות פרעות ומהומות, ואף פגעי הטבע שבעטיין חרבו מספר בתי כנסת. סימוכין לכך מצאנו בשות' שופריה דיוסף קצ"ד — קצ"ה:

"אחרי ראותנו אנחנו בית דין החו"מ הקלקול וההפסד שנמשך מריבוי בתי הכנסת שבעירנו זאת, שמלבד שאין תועלת בריבוי כידוע, כי רוב בתי הכנסת נשארים רקנים כי בני בתי כנסת זעיר זעיר שם ונער וכתבם, ואין מצווה בריבויים כי אם נזקים ומכשילות ופרוד לבבות, ופזור עדות הקהל יש"צ וחילול ה' וביזוי תורתו חס ושלום אם להיות הש"צ כמחזרים על הגרנות, זה מושך אצלו וזה מושך אצלו עד אשר לא יוכלו להרים ראש נגד בני קהלם להוכיחם על כל דבר פשע ולא על ביטול תפילה כאשר נהגו אבותינו ורבותינו

להיות הש"צ משגיח על בני קהלו, ובסבה זאת בעוונות הרבים נדלדלה התורה ולומדיה ועומדים ראוי ושאינו ראוי ונוהגים שררה שאינם ראוים לה מלבד השבעת עין גדולה לצבור על המסים והארנונות עד למעלה, וכבר זה ימים נתקנו תקנות על זה מרבותינו בתי דינים שלפנינו שאין להוסיף שום בית כנסת כלל על בתי כנסת שהיו בעיר, וכן ראינו לתקן.... שמהיום הזה והלאה לא יורשה שום ב"ב בעירנו להוסיף שום בית כנסת כלל להתפלל בה בעשרה בספר תורה מהיום ועוד כל ימי הארץ, וכל העובר על זה הוא עבריין ומובדל מעדת ישראל, וגם כל המתפללים בבית הכנסת ההיא כולם עבריינים על התקנה והחרם, ואם ימים באים ויראה לבית דין ולטובי העיר ליתן לאחד שררה לבנות בית הכנסת לא יוכלו ליתן רשות כי אם על דרך שיזכה כל בית הכנסת לקהל, ותהיה בית הכנסת ההוא כשאר נכסי כללות הצבור, והבית דין והקהל יעמידו בו מי שייטב בעיניהם לתת לו מנה והשאר ללומדי תורה, ובזולתו זאת אין להם רשות ליתן לו כלל..."

במהומות 1720 ז' מרחשון הת"פ נשרפו בתי כנסיות ובתי מדרשיות שבעיר הזאת מכנאס, מבחר כל המערב בתורה וביראת חטא....

בשנת ש"צ (1630) היה רעש גדול בעיר ונפלה ביהכ"נ של בני דוד אוחיון. 1756 — ברעידת אדמה נפלו קצת מכותלי הבתים, מגדלים וחומות אשר כגובה ארזים גובהם, כך כל אותה שנה, ואין לך חודש שלא היה הרעש, וזה לא אירע אלא בעירנו[31].

רשימת בתי הכנסת עפ"י רשימות

"יחס פאס" (33)

1. ביהכ"נ ע"ש ר' ידידיה הכהן
2. ביהכ"נ ע"ש ר' שלום לעזימי
3. ביהכ"נ ע"ש ר' ימין זאזון
4. ביה"כ ע"ש ר' אברהם עמאר
5. ביהכ"נ ע"ש ר' שלום בן הרוש
6. ביהכ"נ ע"ש ר' יעקב ברדוגו
7. ביהכ"נ ע"ש ר' רפאל ברדוגו
8. ביהכ"נ ע"ש ר' שמעיה מימראן
9. ביהכ"נ ע"ש ר' מתתיהו ברדוגו
10. ביהכ"נ ע"ש ר' שמואל דנינו
11. ביהכ"נ ע"ש ר' יצחק אבן צור
12. ביהכ"נ ע"ש ר' שלום דרעי
13. ביכ"נ ע"ש ר' יעקב בן שמחון
14. ביכ"נ ע"ש ר' יוסף ברדוגו
15. ביכ"נ ע"ש ר' יוסף חלואה
16. ביכ"נ ע"ש ר' דוד בוסידאן
17. ביכ"נ ע"ש ר' משה בן וואעש
18. ביכ"נ ע"ש ר' ברוך טולידאנו
19. ביכ"נ ע"ש ר' אברהם טולידאנו

אוצר המכתבים (32)

1. ביהכ"נ ע"ש ר' ידידיה הכהן (80 מתפללים)
2. ביהכ"נ ע"ש ר' שלום לעזימי (50 מתפללים)
3. ביהכ"נ ע"ש ר' ימין זאזון, נקרא ג"כ ע"ש ר' אברהם ברדוגו, ויש קורין אותו ג"כ ע"ש ר' יוסף אלקובי (50 מתפללים)

4. ביהכ"נ ע"ש ר' אברהם עמאר, נקרא לפנים ג"כ ע"ש מהרי"ט וג"כ ע"ש ר' חיים משאש, וג"כ "סלא לכדרא" (ע"ש דלתותיה הצבועות בירוק) נרכש מהר' משה טולידאנו ואחיו שהם דור ה' למהרי"ט (150 מתפללים)
5. ביהכ"נ ע"ש ר' שלמה בן הרוש אשר רכש אותה מזרעו של ר' יוסף בהתית, אותה ירש גם הוא מאביו ר' שמעיה (100 מתפללים)
6. ביהכ"נ ע"ש ר' יעקב ברדוגו בן ר' יקותיאל ברדוגו (70 מתפללים)
7. ביהכ"נ ע"ש ר' רפאל ברדוגו ונקראת ג"כ ע"ש בנו ר' יעקב ברדוגו, סמוכה מאד בקיר משותף לביהכ"נ של ר' יוסף בהתית (150 מתפללים). יחודו של ביכ"נ זה בכל ראש חודש אלול עושים שם פדיון נפשות בני העיר ומסדרין בו הגיטין
8. ביהכ"נ ע"ש ר' שמעיה מימראן, הוא בנאה, נמכרה לר' מנחם בן עבו שבנה ביתו מעליה, אך השם נשאר כמקודם
9. הוא ביהכ"נ הנקרא ע"ש ר' מימון ברדוגו ויש קורין אותו גם ע"ש מתתיהו ברדוגו, בפי הכל נקראת ע"ש ר' "אבא" ע"ש אבא ברדוגו בן יוסף בן מימון (70 מתפללים)
10. ביכ"נ ע"ש ר' שמואל דנינו, אחרים קוראים לה ע"ש "עזיזי מליכי" שם איש מאזור דרע שהיה גר בה, בפי הכל נקראת ביכ"נ ע"ש יחיא לובטון (50 מתפללים)
11. ביכ"נ ע"ש ר' יצחק אבן צור (80 מתפללים)
12. ביכ"נ ע"ש ר' שלום דרעי, נקרא לפנים ע"ש ר' שלמה מימראן. (80 מתפללים)
13. ביכ"נ ע"ש ר' יעקב בן שמחון, ובפי הכל נקרא ע"ש אברהם בן חסין (80 מתפללים)
14. ביכ"נ ע"ש ר' יוסף ברדוגו, קרויה גם "סלאת לערוסה" (ביכ"נ של הכלה) יש בה מנהג תמוה. בכל שמחת תורה מכינים השמשים בובה, צורת אישה, מקשטים אותה בבגדי נשים ומעמידים אותה בראש התיבה, וזאת לזכר מנהג קדמון שמקובל אצלם, זכר לתורה שנקראת בשם כלה, כאמור מנהג זה מקובל רק בביהכ"נ הנ"ל, (80 מתפללים)
15. ביכ"נ ע"ש ר' יוסף חלואה (70 מתפללים)
16. ביכ"נ ע"ש ר' דוד בוסידאן (100 מתפללים)

17. ברשימת האוצר מופיע ביהכ"נ ע"ש שמואל בן וואעיש, הוא בנו של משה בן וואעיש, יש איפוא המשכיות הבעלות; בזמן קדום נקראה ע"ש ר' משה בן עטאר (80 מתפללים)

18. ביכ"נ ע"ש כמה"ר ברוך טולידאנו, ניקרא ג"כ ע"ש ר' שמואל טולידאנו, הכיל שני חדרים וע"כ שני היכלות לספרי תורה, ברבות הימים הפכו אלה לשני בתי כנסת. במקורה נוסדה ע"י בני ר' דוד אוחיון, נרכשה מהם אח"כ ע"י ר' יוסף טולידאנו ובניו דניאל וחיים, ואלה הורישוה לבניהם: המהרי"ט ואחיו ר' חיים טולידאנו, אשר מפני המחלוקת חלקוה לשניים (200 מתפללים)

19. הוא ביהכ"נ ע"ש ר' שלמה טולידאנו, ונקרא ג"כ בשם ר' שמואל עמר, נקרא גם על שם בנו ר' שלום עמר, ויש אף קורין אותו ע"ש ר' **אברהם טולידאנו** וכינוייה המוכר "צלא סגירא" (ביכ"נ הקטן) משום קטנותה שהיתה לפנים עד להרחבתה (50 מתפללים)

קיימת הקבלה מלאה בין שתי הרשימות במספר בתי הכנסת, אף כי פה ושם שונים הם שמות בתי הכנסת. זאת בשל החלפת בעלויות במשך השנים. במקור, נשא כל ביכ"נ שמות מיסדיו, משעבר ליורשיו, המשיך ביהכ"נ ונשא שם הבעלים הקודמים, ואמץ גם שמם של החדשים, מבחינתנו אין נפקא מיניה, האנשים זיהו את בתי הכנסת עפ"י המסורות שבידיהם, כך קרה שביכ"נ המופיע ב"יחס פאס" ע"ש ר' מתתיהו ברדוגו, מופיע ברשימה המקבילה ע"ש ר' מימון ברדוגו, ומוסיף המחבר וכותב: ויש קורין אותו ע"ש ר' מתתיהו ברדוגו.

מעדויות אחרות ניתן ללמוד כי בתי כנסת, נוסף לעובדה שאמצו שמות הבעלים לדורותם, נתכנו לפעמים גם ע"ש שלוחי הצבור שכיהנו בהם, בין אם היו הבעלים, אם לאו. "ביהכ"נ ע"ש המהרי"ט, שחזרו לקרותו ע"ש ר' אברהם עמר,.... עוד נקרא בפי הרבה ע"ש מור אבי הרב הקדוש כמוהר"ר חיים משאש כי הוא היה שם שליח צבור ומנהיג....." יש בה שני שלוחי צבור כמהר"ר אברהם עמר, והחכם הוותיק כמהר"ר מאיר טולידאנו שהם בעליה ומנהיגיה.

מיפוי בתי כנסת לפי רחובות המלאח

"דרב אטוב"	1	ביכ"נ ע"ש ר' דוד בוסידאן
	2.	ביכ"נ ע"ש ר' ידידיה הכהן
"דרב אלמעדה"	3.	ביכ"נ ע"ש ר' רפאל ברדוגו / או יעקב ברדוגו
	4	ביכ"נ ע"ש ר' שלמה בן הרוש / או יוסף בן בהתית
	5	ביכ"נ ע"ש ר' אברהם עמר (או ר' חיים משאש)
"דרב אל מערה"	6	ביכ"נ ע"ש ר' שלום דרעי
	7	ביכ"נ ע"ש ר' יוסף ברדוגו
	8	ביכ"נ ע"ש ר' יוסף חלואה
	9	ביכ"נ ע"ש ר' יעקב בן שמחון
"דרב אלברגא"	10	ביכ"נ ע"ש ר' שלמה טולידאנו
	11	ביכ"נ ע"ש ר' ברוך טולידאנו
דרב אלגנדור או דרב ר' אברהם מימראן	12	ביכ"נ ע"ש ר' מימון ברדוגו / או מתתיהו ברדוגו
דרב אלחכם / שייך / אלפרראן	13	ביכ"נ ע"ש ר' יקותיאל ברדוגו
	14	ביכ"נ ע"ש ר' שמעיה מימראן
דרב אלעטטארין או שלום לעזימי	15	ביכ"נ ע"ש ר' שלום לעזימי
	16	ביכ"נ ע"ש ר' ימין זאזון
דרב אדקקאקין / או בן עטאר	17	ביכ"נ ע"ש ר' שמואל דנינו / יחיא לובטון
	18	ביכ"נ ע"ש ר' יצחק אבן צור
	19	ביכ"נ ע"ש ר' שמואל (אולי משה) בן וואעיש.

מוסדות חינוך

כבר הוזכר לעיל (פרק: בתי הכנסת) שבתי הכנסת שמשו בחלקם כישיבות ומקום ללמוד תורה;

מכנאס הצטיינה במשך דורות כמרכז רוחני חשוב שאמץ בני כפרים לישיבות והכשירם להיות ת"ח. אולם לבד מהישיבות קמו שני סוגי מוסדות חינוך גדולים ומקיפים: 1) בי"ס אליאנס" (כי"ח — כל ישראל חברים) 2) תלמוד תורה.

ככל בתי הספר של כי"ח גם זה של מכנאס שאף למזג חינוך מסורתי עם דרישות הזמן, זאת בלשון התקנה "להביא לשווי זכויות לבני ישראל בכל מקומות מושבותיהם, ולחזק ידיהם כי יעלו במעלות השכל והחכמה, לעזור בכל כוח לאלה מבני ישראל אשר יציקו להם בעבור שמירתם את התורה והמצוה אשר שם משה לבני ישראל" ולמטרה זו "ליסד בתי ספר לאחב"י (לאחינו בני ישראל) בארצות אפריקא. שפת הלמוד במוסדות כי"ח — צרפתית, ומקצועות הלמוד היו כלליים בלבד (בלא למודי יהדות) תוך הבדלה למינים: בי"ס לבנים ובי"ס לבנות.

מסלול הלמודים — 8 שנים, ואותן ניתן היה לקצר, הכל בהתאם למוטיבציה ויכולת הלמידה של התלמידים. תלמידים מוכשרים יכלו לפסוח (לקפוץ) כתה אחת או יותר ובכך לקצר מסלול לימודיהם היסודיים, מבלי שהדבר יפגע בהם כלל, ולא רק זאת תלמידים מחוננים בני 11, קבלו היתר השתתפות בבחינות קונקורס — בחינות רשות שאפשרו לעומדים בהן מעבר (לביה"ס התיכון) שנה אחת מוקדם יותר מהמקובל לכניסה לבי"ס תיכון, היינו קצור למודי יסוד בשנה נוספת (פסיחה על שנת הגמר).

דרגת הכתות: כתת למוד יסוד ראשונה — בכי"ח — נקראה שמינית huitieme מקבילה ל-א' וכן הלאה. לפי זה הסדר העולה. כתת למוד אחרונה (גמר) נקראה "ראשונה" Premiére, מקבילה לכתה ח'. בי"ס תיכון כאן, כוונתו לבי"ס תיכון עירוני כללי משותף ליהודים, מוסלמים, וצרפתים (בי"ס תיכון יהודי — לא היה קיים).

מוסד זה שונה בתכלית מבי"ס של כי"ח, בהיות כל מקצועות הלמוד בו: מקצועות היהדות (להוציא 2 כתות האחרונות המכינות לכניסה לכי"ח) ושפת הלמוד: עברית וצרפתית.

בתוך מבנה — לא מרווח ביותר למדו והצטופפו מאות תלמידים, בתנאי למוד לא משופרים (בכתות מסוימות ישבו על מחצלות, באחרות על ספסלים) למדו הזאטוטים אותיות "האלף בית", הכנת העצורים והתנועות, אח"כ צרוף הברות, קריאת הטעמים — טעמי המקרא, פרשת השבוע, נביאים וכתובים, חוק לישראל, גמרא וכיו"ב, הכל לפי דרגת הכתה, וכאמור בשפת עבר, מכאן גם ידיעתם של בני מכנאס ושליטתם בשפה העברית (יחסית יותר מבכל קהילה אחרת).

בשתי כתות (הגבוהות) הוכנו התלמידים בצד לִמוּדֵי היהדות גם בלמודי חול ובעיקר למוד השפה הצרפתית, כהכשרה לקליטתם בבי"ס של כי"ח (מחצית היום — למדו בעברית ומחציתו האחרת — בצרפתית).

לתלמידים נזקקים — ניתנה גם ארוחה חינם, שכן הלמודים נמשכו גם בשעות אחה"צ, כך גם בבי"ס אליאנס: מי שעמד בדרישות בשתי הכתות המכינות הנ"ל, נכנס לבי"ס כי"ח הישר לכתה "הששית" (תוך פסיחה על שתי כתות היסוד — שמינית ושביעית).

2.2 הווי חיים, אמונות ומנהגים

(פרק זה מתאר אמנם בחלקו מציאות שזמנה בתקופה שלאחר הכבוש, אך בלעדיו קשה לטוות תמונת מצב המאפיינת חיי היהודים במלאח. כי רק בקטע זה משתקפים חיי היום יום האמיתיים).

תאור המלאח היהודי כפי שהוא מצטייר בעיני הקורא מתוך המקורות למיניהן אינו מאוזן דיו, ויש בו הבלטה של השלילה בלבד; המקורות חושפים תמונה של הזנחה, לכלוך, עוני וכיו"ב. אכן, היתה דלות במלאח, אך בצדה עושר פנימי רוחני שהיה בו הרבה מן האושר והשמחה שכה חסרו ליהודים בחייהם המדיניים. במכנאס התנהלו החיים על פי האורח היהודי המסורתי,

אשר בזכותו, ברבות הימים הקנה לעיר הכינוי "ירושלים של מטה". כל החיים היו ממוסדים / מאורגנים סביב הדת / האמונה, למן צאתו של התינוק לאויר העולם, ועד לפטירתו של אדם מן העולם הזה.

התפלה

על אף המצוקה, וריצה תמידית אחר חפוש מקורות הפרנסה מצא לו היהודי זמן להתיחד עם בוראו, בבוקר, בצהרים ובערב, ובין התפלות אף הקדיש זמן ללימוד תורה וגמרא, כפי שעוד יבוא להלן בפרק חבורות לומדי תורה.

"סלאת לפזיר" (ביכ"נ למשכימי קום). תפלת שחר מוקדמת מאד, בביכ"נ זה שעמד ברח' סקקיה, באה לענות על צרכי העמלים אשר נאלצו להתייצב מוקדם במקומות העבודה מבלי לוותר על תפלת השחר. לתפלה זו הצטרפו, נוסף לעובדים גם בעלי עסקים שהקדימו לפתוח עסקיהם, אך לא לפני שמלאו "חובתם לבוראם". מי ששפר עליו חלקו, בעלי בתים, בעלי עסקים אחרים, וכו', אלה התפללו תפלת השחרית בשעות המקובלות בבתי הכנסת הפזורים בתחומי המלאח, כנ"ל בשבתות.

אף כי יהדות מכנאס, ברובה הגדול נמנית על המאמינים שומרי הדת, לא נעדר אף מקומם של יהודים אשר מכוח "אילוצים" (דינא דמלכותא) עבדו בשבתות, ומבני הנוער הבוגרים היו גם כאלה שנאלצו ללמוד בשבת בבתי הספר התיכוניים-צרפתים בעיר; אלה גם אלה מלאו חובת התפלה טרם יצאו לדרכם, בבית כנסת שנערך במיוחד לשם כך, ותמיד נמצאו כמה מנינים. אף כי יש מן הסתירה; מחד: התפלה = עבודת הקודש, מאידך — העבודה — חלול השבת, אין זה אלא אשור המצביע על כוחה של מסורת והשתרשותה בקרב היהודי במכנאס. לפי תפישה זו קשה להגדיר את יהודי מכנאס לחילוניים ודתיים, שכן כולם היו דתיים/מסורתיים, והעובדה דלעיל רק מאשרת זאת.

כך המו רחובות המלאח כבר בשעות המוקדמות יהודים משכימי קום שיצאו לתפלה ואח"כ לעבודה, אחרים השבים מתפלה ובידיהם מנעמים לארוחת בוקר לבני הבית: לביבות מטוגנות, עגולות מחוררות "ספנג'" או

"בלוט משלוקין" (בלוטים שלוקים במים) ואו קלחי תירס, הכל לפי העונה. שלש פעמים ביום התיצב היהודי בבית הכנסת, וכל אחד במועד נוח ומתאים לצרכיו. כשם שהיו בתי כנסת מיוחדים למשכימי־קום לתפלת השחר, כך היו בתי כנסת למתפללי מנחה וערבית בהם נתקיימו התפלות (מנחה ומעריב) במחזוריות בלא הפסקה, זאת לאפשר לכל המעונין להתפלל בצבור (לא תפלת יחיד) להצטרף לקהל. מי שהצטרף סמוך לתפלת שמונה עשרה, משם מתחיל עם הקהל, עד לתפלת שמונה עשרה במחזור הבא, וחוזר חלילה. העומד מן הצד יכול היה להבחין בתנועה מתמדת, בלתי פוסקת של נכנסים ויוצאים; בקיום תפלות מהסוג הזה, נתפרסם ביהכ"נ על שם ר' שמעיה (סלאת ר' שמעיה).

דרשה ולמוד בשבתות

דרשה, או קריאת פרקי תהילים בשבתות אחה"צ בבתי כנסת, היו למנהג נפוץ ומקובל. רבבות מבני הקהילה, ולא מעטים בהם בני נוער נהרו לבתי הכנסת, לאחר ארוחת הצהרים של שבת, לשמוע דרשה מפי הרב, ולספוג תורה. מפליא עד כמה דרשות אלו משכו בני נוער, זאת אולי משום הדרך הבלתי אמצעית שבה הוגשו הדברים, לא הטפת מוסר, לא תוכחה, פשוט תורה לשמה, לכלל העם, עניים לצד עשירים, מבוגרים לצד הנערים.

אלה שלא הגיעו לדרשה, התכנסו בבתי כנסת לקריאת פרקי תהילים. בצד המבוגרים ישבו גם ילדים, וכל אחד על פי תורו שנה את פרקו בקול רם, בהטעמה ונגינה מיוחדת; היו אלה בלי ספק שעות של התרוממות רוח; ביכ"נ שהתפרסם במסורת זו של הקניית פרקי תהילים לצעירים, נקרא ע"ש **"שובו בנים"**, והכוונה ברורה.

כאמור בצד כל זה, גם הבילויים החילוניים — המקובלים: צפייה במשחקי כדורגל, או הליכה לקולנוע שברובעים המוסלמי או הצרפתי.

ימי חג ומועד

אוירה מיוחדת במינה שרתה במלאח בימות השבת וחג, אוירה של קדושה והתרוממות רוח שריחפה מעל לכל, התרוצצות אנה ואנה בערבי החג והשבת, מי לקניות אחרונות, ומי לביתו ימהר לכניסת החג או השבת, ידי הסנדלרים, החייטים, הספרים מלאות עבודה. כולם, כולם את הקהל להכין בהתקדש החג.

אוירה זו של ערבי החג נתחבבה על בני העיר, בערבים שכאלה התמהמהו הנערים שלא לעלות מוקדם על יצועם כבכול ערב, ומלווים היו את ההכנות המרובות כבשול ואפייה של עקרות הבית, וגם החנויות פתוחות היו עד השעות המאוחרות, והתנורים "פרראן" פעלו בלא הפסקה להספיק לאפות המטעמים שהכינו עקרות הבית. בהתקדש החג, המו רחובות המלאח המוני מתפללים, זקנים, נערים נשים וטף, כולם בגדי חג עטויים, ברכות וחיוכים בפי כל.

הרגשה עילאית, ואולי בכך מתמצה היתרון של מגורים יהודים בצוותא בשכונה נפרדת, שרק בה, יכול היהודי במכנאס (כמו במקומות אחרים) לחוש הרגשת חג אמיתית, החנויות כולן נעולות, אין תחבורה מוטורית ולא מי שיפריע את השלוה, מנגינות עולות מכל בית, שירים וזמירות, הכל אומר חג.

רק בתוך המלאח, הספוג ערכי מסורת ודת, יכול יהודי לאמר: אשרי, וטוב לי, יהודי אני.

אמונה בצדיק

כבר סופר לעיל, שהאמונה מושרשת וטבועה בדמו של היהודי במרוקו, בכלל זה יהודי מכנאס, אמונה בצדיק אשר בכוחו, בכוח תפילותיו מחולל ניסים. דומה כי אמונה זו חדרה בהשפעה מוסלמית שמקורה באוכלוסיה הערבית הברברית.[34]

באוכלוסיה זו "המוראבטזים" בא במקומה של הדת. במקומות רבים מפוזרים "קובות" (קברים) של קדוש מקומי שההמונים כוונו אליו את תפילותיהם. היהודים שהיו כל כך מעורים עם שכניהם המוסלמים אמצו להם חלק ממנהגים אלה. ההשפעה המוסלמית בענין זה היתה כה גדולה שלעתים לא היו מחיצות, ונמצא כי צדיק = (מוראבט) זה או אחר מקודש אצל הערבים

והיהודים כאחד, ולהיפך. וויאנו[35] מצביע על 31 תצפיות בקברי הקדושים שהיו מקובלים בעת ובעונה אחת על המוסלמים והיהודים במרוקו:

14 תצפיות בקברי קדושים מוסלמים הנערצים על היהודים.

50 תצפיות בקברי קדושים יהודים הנערצים על המוסלמים.

34 תצפיות בקברי קדושים שהיו מקובלים בעת ובעונה אחת על המוסלמים והיהודים במרוקו;

במרוקו ניתן להבחין בין קדושים שמוצאם מא"י, ולהם סוגדים בכל הארץ כולה, ובין קדושים מחוזיים מקומיים, דוגמא לכך, הפולחן סביב ר' עמרם בן דיואן המפורסם ביותר מבין הקדושים במרוקו. רב זה שהיה שד"ר מא"י הגיע במאה ה־18 למרוקו לאסוף כספים ומצא את מותו בעיר וואזן (1782). קדוש אחר, ר' רפאל אנקווה, נקבר בעיר סלא.

לקדושים אלה יוחסו ניסים ונפלאות, ריפוי עוורים, משותקים, חולי רוח, עקרות. על אלה הקדושים נוספו אחרים אף על פי שלא נקברו על אדמת צפון אפריקה כגון: ר' שמעון בר יוחאי, ר' מאיר בעל הנס, מקובלים שחיו בא"י במאה השנייה.

מקובלים היו טכסי העליה לרגל אל הקדוש "זיארה", של יחידים, או משפחות שלמות עקב מאורעות אישיים או משפחתיים (להודות על החלמה, לבקש רפואה למחלה, מילוי נדר וכו').

ההילולא

ההילולא היא עליה לרגל שנערכה ביום פטירתו של הצדיק. הילולא מפורסמת ביותר היא זו של ר' שמעון בר יוחאי, ומכיוון שמקום קבורתו בא"י, נערכה ההילולא בתוככי בית הקברות של המלאח סביב קברו של הצדיק המקומי, **ר' דוד בוסידאן.** פעילות גדולה רחשה סביב קברו של הקדוש זה וקברי קדושים אחרים. אנשים בודדים, משפחות, נטו אהלים בינות לקברים, אכלו ושרו, קראו פרקי תהילים, ולקראת חצות הגיעה התרוממות הרוח לשיאה, בקעו קולות זמר ושירה שבאה לבטא דבקות וערגה לעליית נשמת הצדיק בשיר — **"הא הווא זא"** (הנה בא הצדיק), הא הווא זא בְּדָאוּנָה (והנה בא לרפאנו), הנה בא ישלח לנו מזור, וכו' קטע זה "הא הווא זא" חוזר ואליו

חורזים קטעים נוספים שתכנם משאלות לב שונות, כך כיד הדמיון הטובה ויכולת החריזה הספונטנית של המדקלם ומנחה "הטקס".

המונים הצטופפו סביב קברו של הצדיק, והצטרפו לקריאות השמחה. מדורה גדולה הובערה, לתוכה הטילו נרות בעשרות, ואמיצים שבקהל קפצו מעל למדורה; היתה זו שעתם היפה של מקבצי הנדבות, אשר בשתי שורות הסתדרו — התישבו בכניסה לבית הקברות, וכל הנכנס שלשל ביד רחבה מטבעות לקופותיהם, סגולה לאריכות ימים.

המהדרין, לא הסתפקו בחגיגה ליד קבר הצדיק המקומי, ונסעו ל"וואזן" לקבר ר' עמרם בן דיוואן. המונים מבני מכנאס ליוו את היוצאים ובפיהם שירה. השיר המפורסם למאורע זה:

1. לאי להה וולא אללה, וולוואחיד הוא אללאה.
2. סידי מסא ווסאני עלא דארו נבניה
3. בזלייז וורכאם, וולארתי פיהא
4. באס נזור ר' עמרם, וולחאזא מקדייה

ובתרגום:

1. אין אלה מבלעדי אלהים, אלהים אחד ויחיד
2. אדוני, צווני (עלי פקד) את ביתו לבנות
3. במרצפות ואריחי שיש, עטורים ופתוחי גבס בם
4. להשתטח על קבר ר' עמרם, שהתפלה תתקבל.

על הצדיק במכנאס [36]

ר' דוד בוסידאן. מוצאו מכפר תימלילת במחוז מרכאש, הגיע למכנאס בשנת 1780 עם קהלו קרוב ל-150 נפש מפאת פרעות ברברים. חסיד קדוש היה, שקדן בתורה, בעל צדקה ועושה נפלאות; מספרים עליו פלאות בענין הברכה שהיתה שורה בכספיו. היה לו כלי של נחושת ישן, מונח על זיז היוצא מכותל ביתו גלוי לעיני כל, וכל מי שחפץ היה מנדב כאות נפשו ומניח באותו כלי. מאותו כלי היה מוציא הוצאות הישיבה ופרנסת התלמידים ברווח גדול, בלי שום חשבון, והכלי היה תמיד מלא. פעם אחת בא אדם לגנבו ותיבש ידו,

והיתה מהומה בעיר כי הגנב היה בן עשירים וכאשר נתפרסם הדבר, בקש עליו הצדיק רחמים ונתרפא. ועוד... בשנות הרעב, כשלא היה לחם קמח בעיר, בכל בוקר שהיה פותח את ביהכ"נ להתפלל היה מוצא שק של קמח ממנו היתה פרנסתו ופרנסת תלמידיו.

ועוד בשנת תק"ד (1830) מלך בעיר פאס המלך מולאי עבד אל רחמן; ושם בפאס אלבאלי (הישן) גרה משפחה ערבית גדולה המונה כמה וכמה אלפי אנשים, ושמה "לודייא", גבורים אכזרים, ועשירים, והיה לה ראש מנהיג ומופלא בעושר, ולכל אשר היה פונה כולם פונים אחריו, והוא נשא ידו במלך להרגו ולמלוך אחריו. משנודע הדבר למלך, ברח למכנאס, והתאכסן בבית השר במכנאס. שם פגש אשה יהודיה תופרת בגדי נשי השר, ואמרה למלך שאם ירצה להיות בטוח לנצח את אויביו יבקש ברכה מהצדיק ר' דוד בוסידאן שהיה עדיין חי במכנאס, ואמנם התחפש המלך והשר ובלווית האשה העבריה הגיעו אל הרב, קבלו ברכתו, ואכן הצליחו חיל כנגד בני לודייא.

ועוד ספור היכול להדגים עד כמה האמונה בצדיק מושרשת עמוק בלב היהודי, שמעתי מזקנתי (שאף היא שמעה מהוריה) על הגוי אשר בקש להטיל את מימיו ליד קבר ר' חיים משאש בבית הקברות המקומי במכנאס, ונשתתק, ונזקקו לו לר' יוסף משאש בנו של הצדיק ר' חיים הנ"ל כדי שיציל את הגוי; רק לאחר התערבותו, וע"י קריאת השם במפורש ניצל הגוי.

המימונה

הגרסאות למקור השם — שונות הן:

א. מימונה מלשון "מימון" בערבית שפירושו — אושר, מזל. כל המעשים בערב זה וכל הברכות נועדו לאחל אושר ומזל.

ב. מימונה — מלשון אמונה (שבוש של אמונה) כשם שבני ישראל נגאלו בניסן, כן מאמינים יהודי מרוקו כי עתידים הם להיגאל בניסן.

ג. מימונה ע"ש ר' מימון אביו של הרמב"ם. לפי המסורת נפטר ר' מימון באסרו חג של פסח, ומכיון שאין מקיימים הילולא בחודש זה עורכים את המימונה לזכרו.

ד. מימונה — לשון ממונא (37) בארמית. הברכה המסורתית "תרבאח ותסעאד" — תזכה ותצליח, ואין הצלחה נמדדת אלא בממון; גרסה זו עוד צריכה אשוש, ואולם בקונטקסט הזה, היא מתישבת (השערה שלי).

ה. השערה נוספת לשם, המחייבת בדיקה היא: באיזו מדה מימונא מקורה בשם "מני". לפי זה מימונה היא שבוש של השם "מנומה" (חילוף באותיות למנ"ר) כשם ששובש השם מימונה — אמונה. מני (בקונקורדנציה מנדלקרן) =Fortuna, ממנה נגזר השם הצרפתי לעושר = Fortune, ואם כך מימונה = מימונא בארמית, מחזקת ההשערה בסעיף ד לעיל. בהמשך להשערה שחל כאן שיבוש מנומה=מימונה.

בספרי ישעיהו פרק ס"ה / יא' "... ואתם עוזבי ה'... והממלאים למני ממסך".

פרש הרד"ק — ר'ל נסך למני, והוא שֵם כוכב.

פרש מצודת ציון — לגדי למני = שמות כוכבים

פרש מצודת — דוד כנ"ל שם כוכב.

כוכבים ומזלות שמות נרדפים בהם תלוי האושר, כדכתיב "הכל תלוי במזל". "לכל אדם כוכב יש בשמים".

בערבית מַנִיָה[38] — גורל והוא קרוב לפרושים על הפסוק בספרי ישעיהו במובן גורל=כוכב.

במילון ערבי "קמוס אל בוסתן" מימונה = שם אליל הגורל של האדם הקדמון.

מימונה = אושר, **מנייה** = גורל או מות. כולם איפוא קשורים במשמעותם ואף בשורש השם זה בזה, ומאששים את ההשערה כפי שאחד המרכיבים שלה בסעיף א' דלעיל.

המימונה: חגיגה עממית גדולה שהחלה מיד לאחר חג הפסח (מקובלת על יהודי צפ"א). ביום השמיני של פסח, טרם צאת החג, הגיעו אל המלאח מוסלמים שמכרו: חמאה, חלב טרי, פולים ירוקים, ושבולי חטים (סבול) הכל לקשוט השולחן. במכנאס נהגו צעירים ומבוגרים לצאת אל השדה לקצור מעט שבלים. באלומה קטנה זו של שבלים טופח היה ראש המשפחה על ראשיהם / כתפיהם של בני הבית עם שובו מבית הכנסת אגב איחולים "תרבחו ותסעדו".

בכל בית ערוך שולחן[39], עמוס לרוב דברי מתיקה: דבש, חלב, צלוחית קמח ובתוכה פולים ירוקים וכמה מטבעות כסף, עוגות ודברי מתיקה, קליות: אגוזים ושקדים, ושני מיני מרקחת: האחת מרוזייה (מרקחת צמוקים), השניה "זבן" (חלבוני ביצים מוקצפים היוצרים מעין קרישה של סוכר, ובתוכה שקדים ואגוזים). גם פרחים קשטו את השולחן. מאכל מיוחד לערב זה "המופליטה" = מאפה מבצק דק, מטוגן על מחבת בשמן, כעין חביתיה = crêpe, ואותן טובלים בחמאה ודבש.

מנהג הוא לסבב בבתים בערב זה. בכל בית מתכבדים המבקרים במטעמים ומברכים איש את רעהו בברכה המסורתית "תרבאח ותסעאד (תזכו ותצליחו), השמחה ברחובות נמשכת בערב זה עד לשעות הקטנות של הלילה. ביום המחרת יוצאים כל בני הקהילה על משפחותיהם לחוג בחיק הטבע, בשני מקומות מרכזיים. האחד "אוזע רוז" — שטח חקלאי מעובד ברובו, דרכו עבר נחל איתן. שטח זה נמצא מחוץ לתחומי המלאח בכוון לאזור "סידי סעיד". בעלי הקרקעות לא הקפידו ביום זה עם המבקרים, ואפשרו להם עריכת פיקניק בחיק הטבע. מקום נוסף היה "האגם" Bassin de l'Aguedal — אגם המים הנמצא באזור המוסלמי הקרוי "בני מחמד" ואף לידו חגגו היהודים ביום זה, ובפי העם קרוי "סריז סואני".

(הערה: השערות א,ב,ג — למקור השם — אותם בלבד מצאתי במקורות וגם זאת ללא אסמכתאות).

המילה [41]

תינוק כי יוולד במזל טוב במשפחה, אם בן הוא קוראת המילדת (בער'=קבלה)[40] בצהלה: מזל טוב. ואם בת היא = "מסעודה מימונה" (ברוכה במזל טוב). "הקבלה" היתה מוסד נפוץ ומקובל במכנאס. לשירותיה נזקקו כל נשות העיר כמעט עד לשנים האחרונות, בהן, חדרה ההשפעה האירופית והלידה בבתי חולים הפכה למקובלת. עד אז... נהגו נשות ישראל ללדת בבתיהן. משתקפו הצירים את היולדת הוזעקה הקבלה, ובהגיעה עבר כל הטפול ותהליכי הלידה לידיה. (מזקני העיר שמעתי, כי אף שבשנים האחרונות נהגו יהודים בעלי אמצעים להזמין רופא ללידה בבית, גם אז לא נפקד מקומה

של הקבלה. "מה שבטוח, בטוח"). אמון רב רחשו לקבלה, אמון אשר הצדיק את עצמו.

את היולדת השכיבו במטה בחדר וסדין לבן (כמייא) נפרש מהתקרה עד למטה להפריד בין היולדת לשאר היושבים בחדר, וכן כנגד עין הרע, על הסדין נתלו דפי שמירה וקמיעות. במשך הזמן שבו עסקה הקבלה עם היולדת, נתכנסו הגברים ועסקו בקריאת פרקי תהילים בבית היולדת.

משיצא הוולד לאור העולם, פצחו הנשים בקריאות יו-יו (תזגריט) קריאות גרוניות קולניות הבאות לבטא שמחה על הולדת הרך הנולד. לאחר קשירת הטבור ניקויו וחיתולו של הרך הנולד, אחזתו גבוה אל מול המזוזה, ובתפלה בערבית אמרה:

מבארך איסמיק לעאלי, די פכאת רוח מן אוכרא
האגדאק תפק ישראל מן לגלות. וויכבר האד לוואלד
חכם, וויחל פממו גיר על תורה ולקראייה. וויכון
מבארק מסעוד עלא ישראל וועלא לפמלייא דייאלו,
ויזכה לחופה ולמעשים טובים פחייאת בוה, ופחייאת אומו.

(תרגום: השבח וההודיה לאל על כי גאלת את היולדת ופרי בטנה. ויהי רצון מלפניך כשם שגאלת את היולדת כן תושיע את ישראל מהגלות. יהי רצון שיגדל ילד זה לתורה ולמעשים טובים ובא מזל לאביו ואמו, למשפחתו ולכל ישראל, ויזכה לחופה ולמעשים טובים בחיי אביו ובחיי אמו), אחר טפטפה בפי התינוק — טפות מים עם סוכר למען "תמתק תורה בפיו כ"סוכר" "תחלא תורה פממיך פחאל האד סככאר". בתום כל הטקס הנ"ל השיבה אותו לאמו. אולם בזה לא די. הקבלה נהגה לבקר את התינוק במשך כל שמונת הימים, להחלפת התחבושות על הטבור. מקובל היה בבתים מסוימים תליית "חמסא" כנגד עין הרע. למן היום הראשון ללידה ועד ליום הברית נהרו נשים בקבוצות וביחידים לבקר ולבדוק את היולדת בברכת "מבארך מסעוד" = מזל טוב.

האורחות נתכבדו בשני מיני מרקחת מעשה ידי המשפחה, ואופייניים למאורע זה: "למעזון דלתתין" — מרקחת תפוזים. למעזון דזהאר —

מרקחת פרחי פרי הדר. כל מבקרת הביאה "גראמה" = (מתנה) ליולדת ככל שהשיגה ידה.

תחדיד (השחזת כלים להדיפת מזיקים ורוחות רעות)

מנהג "התחדיד" אמור להימשך שמונה ימים עד לברית המילה. בשעת חצות משפסקו כל התרוצצויות בני הבית, ופסקה רגל מן השוק (בער' = רפוד רזלין) נסגר חדר היולדת, והאב (בעל הבית) החזיק בידו חרב, או כל מכשיר אחר חד כלשהו, הניפו בתנועות נמרצות בארבע פנות החדר, סגולה להרחקת מזיקים, אגב אמירת פרקי תפילה: "ויהי נועם ה' אלהינו עלינו, ומעשה ידינו כוננה עלינו (3 פעמים) יושב בסתר עליון, בצל שדי יתלונן, אומר לה' מחסי ומצודתו אלהי אבטח בו. כי הוא יצילך מפח יקוש, מדבר הוות. באברתו יסך לך ותחת כנפיו תחסה צנה וסוחרה אמתו..." ומוסיף ואומר: "המלאך הגואל אותי מכל רע יברך את הנערים ויקראו שמי ושם אבותי אברהם יצחק ויעקב, וידגו לרוב בקרב הארץ". ועוד: "שיר למעלות אשא עיני אל ההרים מאין יבוא עזרי... עד צאתך ובואך מעתה ועד עולם". ומוסיף: "ברוכים אתם קהל אמוני, וברוך הבא בשם ה'. הילד שנולד יהיה בסימן טוב, יגדל ויפרח כמו גן רטוב..."

את החרב הניחו אח"כ מתחת לכר של היולדת, וליד התינוק צרור מלח וספר תהילים למראשותיו סגולה להגנה מפני שדים. ביום המחרת, משום אמונה, אסור היה לפתוח את חדר היולדת מבפנים, על כן רמזו לשכנים לפותחו מבחוץ, תוך כדי השמעת קטעי שיר:

יא זיראננא, חלו עלינא
טאס דלמטילה עאם עלינא
יא זיראננא, לבאס, לבאס
נפישתנא וולדנא מא ענדהום, חתא באס
יא זיראוננא יא לעגזאנין
חללו עלינא תבקאו פרחאנין

שכנינו פתחו נא לנו
כלי הנטילה עלו על גדותם
שכנינו פתחו נא לנו
ליולדת והרך שלום שלום,
שכנינו העצלים,
פתחו נא לנו, והיו מאושרים

תחפיף (ליל התספורת)

ליל התספורת על שום, שבערב זה שלמחרתו ימולו את הבן הוזמן ספר הביתה, לספר את אבי התינוק ואורחים וקרובים המעונינים בכך. היה זה למעשה פתיחה למיגוון הטקסים לקראת "יום הברית". זה מכבר הוכן "הטלאמון" — כסא אליהו הנביא שקושט בבדי קטיפה ומשי צבעוניים. לכבוד אליהו הנביא התמיד בעל הבית ואורחיו בלמוד תורה, זוהר ותהילים כל אותו הלילה, עד להכנסת הבן בבריתו של אברהם אבינו לאחר תפלת שחרית שלמחרת.

ביום הברית: נהגו כל הקהל בביהכ"נ ללוות את "אבי הבן" לביתו וברוב פאר ושמחה חגגו את טקס הכנסתו של התינוק בבריתו של אברהם אבינו ע"ה.

הערות לפרק השני

1. ש. י. אבוטבול, שות' אבני שיש, חלק א' דף נ"א.
2. H. Zafrani. Les juifs du Maroc P. 108 FN–27
3. ש.י. אבוטבול, אבני שיש, חלק א', דף נ"א עמ' ב'.
4. לעיל — חלק ב', ס"ח—ס"ט / תקנה משנת 1780. H. Zafrani. Les juifs du Maroc pp. 107-108 .FN: 26, 27
5. "פאס וחכמיה" — דבה"י של פאס" — עמ' 39.
6. ש.י. אבוטבול, אבני שיש, חלק א', נ"א.
7. י. אבן צור, שות' משפט וצדקה, חלק א', 249.
8. כרם חמר, סימנים מ"ט, מ"ב.
9. לעיל צ"ג.
10. ר' עזיז בקש לצאת מהנגידות, לעיל הערה 6.
11. אבני שיש, חלק א', נ"א.
12. י.מ. טולידאנו, נר המערב, מהדורה א', תרע"א, 116 — 115.
13. כרם חמר ל"ב — ל"ג.
14. לעיל ע"ז.
15. ראה בנדון, בעבודה זו, בפרק על המלאח.
16. ר' י' משאש, אוצר המכתבים, חלק א', סימן ר"ג.
17. לעיל קמ"א.
18. לעיל — ת"ו.
19. לעיל — ט"ו.
20. לעיל רכ"ה.
21. לעיל רי"ב.
22. לעיל — קצ"ה.
23. לעיל ת"ז.
24. שות' משפט וצדקה חלק ב', 48.
25. לעיל חלק א', 262.
26. גביית הנדבה נעשתה בידי גובה מיוחד, שקבל אחוז מהגבייה כשכרו, עובדה שהגבירה את המוטיבציה לאסוף סכומים נכבדים.
27. אוצר המכתבים, קצ"א.
28. נ.א. שורקי. קורות היהודים באפריקה הצפונית, עמ' 120, 142;
29. אוצר המכתבים, סימן רי"ב, רי"ז.
30. מפי ר' יהודה ברדוגו, איש טבריה, שדרות התמרים, 4, ר"ג.
34. נ.א. שורקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, עם עובד, 1975, עמ' 131 — 136.
35. L. Voinot. Pelerinage judeo-musulmaus du Maroc, Paris, 1948 מצוטט אצל שורקי קורות היהודים בצפ"א — עמ' 131.
36. ר' יוסף משאש, אוצר המכתבים, חלק ג', סימן אלף תרכ"ד.
37. א. אבן שושן. המלון הגדול — עמ' 1376, ערך ממונא.
38. מלון ערבי "קמוס אל בוסתן".
39. י. בן עמי, יהדות מרוקו, פרקים בחקר תרבותם, עמ' קל"ט — קמ"ט, (שם מסביר המחבר את משמעות הסמלים של כל הפריטים על השולחן בערב המימונה).
40. יהודי מכנאס, הוגים ק' כמו העצור א' על כן יש לאמר אבלה אף כי הכתיב "קבלה" וכך בכל מקרה.
41. פרוט יתר של מנהגי ברית המילה במכנאס כונסו בספר — בעריכת אסתר טולידאנו, "ברית המילה ומנהגיה". בהוצאת העורכת, רח' רמב"ם, 10, קרית ים.

פרק שלישי:

חיי הכלכלה

3.0 כללי

כל שאפשר לדעת על חיי הכלכלה של היהודים במכנאס, מקורו בשו"ת שבהם ניתן ביטוי לפעילות החברתית כלכלית של היהודים במכנאס, ומהם ניתן ללמוד על עסוקים ומשלוח ידם, וכן על היחסים הכלכליים בין היהודים לגויים, ובין היהודים לבינם.

מקורות אחרים הם רשימות או כרוניקות של רבנים שרשמו מאורעות מיוחדים בחייהם ובהם אזכורים של סוגי מלאכות ופרנסות.

באחת הרשימות[1] מצאנו קשת רחבה ומגוונת של מלאכות בהם עסקו יהודי מכנאס. ברשימת האומנים הזעירים מוזכרים: מנפצי צמר, משבצי זהב וכסף בברזל בשביל רכובות, צובעי בגדים, מפיקי שעוה, רוקמים על קטיפה, עושי כפתורים ושרוכים, תופרות, אורגים, בנאים, גלבים, שענים, עושי מפוחים, אופים, עושי טבק הרחה, סנדלרים, פחחים, נגרים, כורכים, זהבים, חייטים, מזקקי יי"ש ועוד...

חברות אומנויות וסוחרים

בעלי האומניות היו מאוגדים בחברות מעין "קורפורציות" לצורך הסדרת הבעיות המתעוררות במקצוע. המשותף ליחידי החברות הנ"ל היה העסוק הזהה, בתחום אותה אומנות. הכניסה לחברה חופשית לכל החפץ בנגוד למקובל בקורפורציות המוכרות לנו מימי הביניים.

בראש כל חברה עמד "אמין" שהיה נאמן על כל האומנים באותו מקצוע, ושמש נציגם בשעת הצורך.[2]

נוסף לאספקט המקצועי של חברות אלו, שמשו האגודות גם מסגרת דתית רוחנית לחבריהן. מסגרת שקבעה עתים לתורה ולתפלה בחבורה. מקום התפילה היה לרוב קבוע, כך מצאנו במכנאס ביכ"נ הנקרא ע"ש "הבזזין" (סוחרי הבדים). בביכ"נ זה נהגו סוחרים אלה להתאסף לתפלת מנחה ולמוד תורה, וכמותם יתר החברות. בנוסף לכך נתקיימו מפגשים נוספים שנערכו בבתי החברים לפי רוטציה.

ח. בנטוב במאמרו[3] מציין כי יחידי חברת הצורפים במכנאס היו עד לימנו מתאספים בביכ"נ בשעות מנוחת הצהרים ולומדים משנה וזוהר ומתפללים מנחה ואח"כ הולכים לחנויותיהם.

בנוסף לעבודות אלה עסקו היהודים גם במסחר — מסחר בינלאומי, מסחר זעיר קמעונאי / סיטונאי, כך מצינו[4] סוחרי חומרי בנין וכלי מתכת, קמעונאים של אריגי כותן, סוחרי משי, סוחרי חיטים, סוכר, סוחרי קמח, בעלי חנויות מכולת, פירות וירקות, כל הנחוץ לתצרוכת עצמית, סוחרי תבלינים, פחם ועוד. וכן קהל גדול של רוכלים.

כן, לא נפקד מקומם של המלווים בריבית והחלפנים.

מצאנו, ברשימת כלי קודש: סופרים, שוחטים, מלמדים וכן חובשים, לבלרים ואפילו קוסמים;

בחקלאות לא נמצאו אלא מעטים, זאת משום המגבלות שהוטלו על היהודים באשר להחזקת קרקע כנכס ועבודה בחקלאות.

המסחר היה נפוץ במכנאס, ולא בכדי מוזכרת העיר בין מרכזי המסחר הגדולים בצפון אפריקה, כגון קירואן, טלמסאן, פאס ועוד[5].

חוצות היוצרים — שווקים

בעלי אומנויות וסוחרים התרכזו לפי סוג אומנותם או עסוקם במקום אחד (רחוב או רחובות) הנקרא ע"ש אותו עסוק. כך נתקיימו במכנאס שווקים למיניהם:

שוק "לכדדארין" (מוכרי פירות וירקות)

שוק "לעטטארין" (תבלינים, סוכר וכו')
שוק "לכרראזין" (רצענים — סנדלרים)
שוק "לבזזאזין" (סוחרי בדים)
שוק "סקקאקין" (צורפים)
שוק "לגזזארין" (קצבים) ועוד ועוד...

חנויות אלו היו מרוכזות כמעט כולן ברחובות המלאח. ואולם משום הצורך לסחור עם הגויים החזיקו היהודים חנויות גם מחוץ למלאח, אף אם הדבר היה כרוך בסכנה, כפי שניתן ללמוד מיומן פאס[6]:

"ביום י"ב הנזכר נכנסו "אהל זמור" למכנאס, ושללו ובזזו את חנויות היהודים שמחוץ למלאח, חנויות של צורפים, פחחים וכו' מן ברג' סאקא (מרכז מכירת הטבק) עד לקצה החנויות של הצורפים... אבל במלאח עצמו לא קרה דבר, באו חיילים וסגרו את שערי המלאח, והעמידו שם שומרים".

מערופייא

כדי להשליט סדר ומוסר חברתי בחיי הכלכלה נקבעו תקנות, שבאו להגן על החברות מפני תחרות פרועה. הכניסה לחברות האומנים היתה אמנם חופשית אך כשדובר בתחרות לא הוגנת ונסיון לגזול פרנסה בדרך לא ישרה נזדעקו החברים לסתום הפרצה כפי שיבואר בתקנה של הספרים — להלן[7]:

"הספרים יש להם לכל אחד מכרים שאינם מגלחים אלא אצלו, וגם בשמחה שיש למכירים יש הנאה לספר, וקם אדם אחד מאומנותו ורצה ליישב ספר והולך ומפתה המכירים של האומנים הקודמים... ושואלים אנשי החברה אם יש בזה אסור".

ואכן פסק ר' רפאל שאסור יש כאן, ויש לראות המקרה בבחינת גזל. תקנה זו דומה להסדר המערופייא שהתפתח באשכנז בימי הביניים[8].

המערופייא — מובנה = לקוח הקשור אלי ששורת המוסר מחייבת שלא

לקחתו ולא לפתותו להעביר עסקיו ליהודי אחר. המערופייא הוא לא רק לקוח קבוע, אלא שניתן ליהודי הסוחר עמו לקנות לעצמו בעלות בלעדית על לקוחותיו, ואסור למישהו אחר לנהל אתו עסקים. (הגילדות של הסוחרים ואומנים בימהב"נ שללו את התחרות ואת הוצאת הלקוחות מידי אחר).

בתנאים של תחרות בתחומי כלכלה מוגבלת ומופרעת, דרוש כוח מוסרי רב ולכוד חברתי גדול כדי שיהודי יקבל עליו מניעת תחרות זו, וכך למדים אנו מפניית חברת "מוכרי דדרא" (מוכרי קמח תירס) שהיה להם מערופייא, ובא אחר להשיג את גבולם[9]. "בדין מי שהיה לו מערופייא ובא גוי אחר להשיג את גבולו." משה בן יתאח עומד וצווח בעדו ובעד אנשי חברתו על מקרה בלתי טהור שעשה להן אהרן בן לכפארי על דברת הגוי למערופייא של משה ובני חברתו שכבר החזיקו בו זה כמה, שמניח להם "קמח דדרא" (קמח תירס) למכור בחנות לאחריותו בסך ארבע פרוטות לליטרה, ואם מכרו ביותר מסך זה הוא שלהם, וכעת עמד אהרן הנזכר והשיג גבולם והשתדל עם הגוי הנזכר ועשה והצליח ומשך אליו הגוי הנזכר שיניח לו הקמח הנ"ל הסך ששה פרוטות לליטרה.... הפסיקה ראתה בזה משום גזל "ויש להרחיק משיגי הגבול בעל כורחם ואף להענישם — למען לא תהיינה הצאן נפרשות ואיש הישר בעיניו יעשה". חובה מוסרית זו היא היא יסוד כוחה של הקהילה להשליט רצונה גם בחיי הכלכלה.

הסכמים והגנה מקצועית

מה היתה זיקתו של היחיד לחברה, ובאיזו מדה יכלה חברת האומנים לכוף החלטותיה על החברים, אפשר ללמוד משאלתם של "בני אומנות אחת", רובם עשו תקנה ביניהם והתנו שכל מי שיעבור — ייענש כך וכך, ומעוטם לא רצו באותה תקנה, אם מחויבים בעל כורחם לקבל, ומי שלא קיים תנאם, יענש אם לאו[10], הפסיקה: לעולם אין לחייב המועטים היכא שלא קבלו עליהם, ובאותם עצמם שקבלו עליהם יש להסתפק, אם תנאם קים אם לאו.

נראה איפוא כי במקום שהיה תנאי מפורש — שההחלטה על דעת כולם ולא רובם לא היה מקום יחידים / מעטים המתנגדים להחלטת הרוב שלא לנהוג ככולם, אך במקום שלא הותנה במפורש, נשאר מקום לפרשנות, ולא היתה אפשרות לכוף רצונו של הרוב על המעוט.

הסכמי עבודה

במציאות שנוצרה נחוץ היה למוד האומנות לשוליות-נערים, ושכירת עובדים, מכאן הצורך בהסכמי עבודה. אחד מהסכמי העבודה עם פועלים (שכירים) היה תשלום "הפאלטאס" = ימים שהעובד מתבטל שלא מרצונו (מאונס).

"אומן שהשכיר שכיר לעשות עמו במלאכתו וחלה האומן בתוך ימי השכירות ואי אפשר לשכיר לעשות במלאכה מבלעדי האמן המתקן לו מה לעשות, ועתה השכיר תובע כל ימי שכירותו והאומן רוצה לנכות לו כל ימי חליו שלא עבד בהם כלום..."

(במקרה זה לא היתה אחידות מנהגים, כמה לזכות, באלו תנאים וכו') והפסיקה כאן קבעה שעל השכיר היה להתנות בפירוש בחוזה העבודה — ואי לא, פסידא דידיה, דאנוס הוא האומן בחוליו. יש כאן מעשה אונס / כוח עליון שאין האומן חייב לשאת בהפסד אם לא נקבע מפורשות שאמנם כך הוא מתחייב[11].

ענין אחר הקשור בנדידת עובדים בתקופה של מחסור בשוק העבודה, במטרה ללחוץ על המעביד לשלם שכר גבוה מהמוסכם, אף הוא חייב היה לבוא לידי הסדר[12].

"נער שרוצה לחזור משכירותו בתוך ימי השכירות בזמן שאין נערים מצויים לשכור ועל ידי כך האומן נפסד, יכול האומן להטעותו להוסיף לו בשכרו ולסוף לא יתן לו... אלא מה שפסק תחילה..."

מענינת כאן הפסיקה — שאף היא באה לענות לסחיטת השכיר "בכלים דומים" יכול האומן להטעותו — להבטיח לו שכר גבוה יותר, עד אשר תתם המלאכה ולסוף לא יתן לו אלא מה שפסק תחילה, חזקה על השכיר שיתלונן

אח"כ בפני הדיינים, ומשיגיע זה לפניהם, כל מקרה ידון לגופו. מכן שתקנה לא קיימת בנדון, אלא עצה.

בהסכמי השכירות שהוזכרו לעיל, לא פורט משך תקופת השכירות — אם לשבוע, לחודש וכו'. בתעודה אחת[13] מצאנו בפרוש שמדובר "בשכירות לשנה", לא רק זאת אלא שדמי השכירות ישולמו בסוף השנה, וזאת אולי להקנות בטחון למעסיק לבל יעזבנו הפועל במשך תקופת השכירות, ויגרום לו בכך לנזק כלכלי, כפי שראינו לעיל: פועל שנשכר לשנה, וידוע הוא שהשכירות אינה משתלמת אלא לבסוף וחזר בו הפועל תוך השנה מה יהיה דינו? פסה"ד קובע כי יש לשלם ולפרעו מיד. שכן יכול הפועל לחזור בו — ויש לראות זאת כאילו נשלם זמנו.

מחד נתון המעסיק לשרירות לבו של הפועל, מאידך, אין לקפח פרנסתו של הפועל, בעצם אי תשלום משכורתו בגין "חזרתו".

הסכמים ותקנות היו איפוא צורך השעה המתחייבים מקיום חיי חברה וכלכלה סדירים והוגנים, בהתחשב בתנאים החיצוניים שנכפו על היהודים ע"י הסביבה — החברה המוסלמית.

3.1 מסחר

מסחר בתבואות וחיטים

מכנאס היתה מרכז של אזור חקלאי פורה, ולכן רק טבעי שהמסחר בתבואות וחיטים היה נפוץ בה.

המסחר בחיטים טמן בחובו סיכונים כספיים לעוסקים בו, שכן מחירי התבואה היו נתונים לתנודות שהושפעו מגורמים שונים כגון: כמות המשקעים בעונות השנה, ושינויים אקלימיים. מחסור במשקעים שבישר יבול מעט או אף בצורת הקפיץ את מחירי החיטה כשם שעונה גשומה שבישרה יבולים יפים הביאה לירידת המחיר.

גם למצב המדיני-החברתי היתה השפעה על מחירי החיטה. בתקופה של חוסר בטחון בשל מהומות או מרידות שבטיות, באין יכולת לעבוד את השדות קפצו מחירי החיטה, ונהפוך הוא בתקופת רגיעה.

על כן שינוי השערים במחירי החיטה בשל הסיבות דלעיל, וחוסר הוודאות באשר לעתיד להתרחש מעת קשירת העיסקא ועד לביצועה, גרמו לאי הבנות בין הסוחרים שנזקקו לפרשנות והתדיינות בפני דיינים, כפי שעולה משאלה משנת תרכ"ד (1864)[14]:

"ר' ימין בן שטרית תובע את ר' שמואל בן עמארה אודות שטר עיסקא שנושא ר' ימין ברבי שמואל מסך 400 דורוס שטרם נפרעו... מכל הסכום הנזכר נשא ונתן בסחורות וחיטים, והפסיד בהם הפסד גדול נוסף על ההפסד שנמשך לו מיוקר הדורוס כידוע".

וכן במקור אחר[15]:

"הקונה מחברו חיטים שהיו ברשות מוכר, ונתן מעות ולא משך, והתנה עמו שאם יחזור בו ישלם לו כפי מה שהיה מרויח בהם וחזר בו, נראה דמשלם לו ההפסד".

הסוחרים והמשקיעים היו מודעים לתנודות ושינויי השערים אך לא תמיד התנו מפורשות החזר החוב על פי השער (מחיר החיטה) קיום ביצוע העיסקא כבמקרה הבא:[16].

"המקדים מעות לחברו בדרך אסור כגון על עשרים מדות של חיטים בסך ארבעה דורוס למדה, והוקרו החיטים בסך ששה מעות?"

הדיינים נדרשו לפסוק כאן אם "המקדים" יפדה סחורתו במחיר הקניה, שכן מאז נקשרה העסקה נתנו כמקדמה כספים לפי תחשיב של 4 מעות, ועד לביצוע הממשי קפץ המחיר לששה מעות.

בשל היקף הפעילות במסחר החיטים, רב מספרן של השות' העוסקים בנדון, במקורות שונים ובתקופות שונות.

גורם נוסף שהשפיע על מחיר החיטים היה "עודף היצע" כפי שאפשר ללמוד מהתשובה הבאה:[17]

"נשאלתי בראובן שנטל מעות בעיסקא משמעון על דרך לילך ולסחור מחוץ לעיר... וראובן הנזכר נטל העיסקא ובא למכנאס ונתעסק בה זמן מה.... ובראותו שאין לו ריווח בעיסקא הנז' במלאכתו ושרוב סוחרי העיר שבמכנאס הולכים וסוחרים בחיטים להביאם מעיר רבאט למכנאס, והרבה עשו והצליחו, יעץ גם הוא ללכת לעיר רבאט והלך וקנה משם חיטים וחזר בשלום למכנאס. ומצא החיטים עדיין ביוקר, באופן שהיה לו בהם ריווח. אלא לפי שבא בערב יום טוב של עצרת לא היה לו פנאי למכור החיטים מיד, והמתין עד שעבר הרגל, ומיד שעבר הרגל באו חיטים הרבה ממקום אחר והוזל השער, והוכרח למוכרם כשער שבשוק והפסיד בהם, ועתה תובע בעל החוב למתעסק להחזיר לו מעותיו, והמתעסק טוען שינכה לו חלקו בהפסד..."

המסחר בחיטים היה מרוכז בידי מעוט עשירים ובעלי אמצעים שהצליחו במסחר זה תודות לקשריהם עם השלטונות, ולמידע הכלכלי שאותו שאבו מסוכניהם או בעלי בריתם במקומות אחרים, עובדות שאפשרו להם לכוון פעילותם הכלכלית. ומשום שמסחר זה תבע אמצעים כספיים גדולים מצאנו במקורות עדות להתאגדויות ושותפיות שהוקמו לצורך זה:

"ראובן ושמעון שותפים שהלכו מחוץ לעיר להביא תבואה להסתחר בה"[18]. וכן: "ראובן ושמעון שהיו שותפין בחיטים"[19]. ועוד ועוד...

החיטים המיובאים או הנועדים ליצוא או לצריכה המקומית אוחסנו בממגורות או מרתפים ששמשו לאחסון מוצרי צריכה (במקורות קרויים = עולא).

כך מצאנו במכנאס, רחוב הקרוי — דרב' אל מטאמר = רחוב הממגורות, וכך גם בתשובה הבאה[20]:

"ראובן השכיר לחבירו מגורה אחת לשים בה חיטים, ואמר לו שהיא שלמה ונמצא בה חור ונפסדו החיטים מחמת אותו חור. (פטור בעל המגורה דאין זה אלא גרמא).

מסחר במים שרופים (מא אלחייא) = י"ש — עראק

ייצור היין ושווקו מקובלים היו בין היהודים. מלכתחילה נועד הייצור לתצרוכת עצמית, לאספקת הצרכים הדתיים היהודיים, מכאן שדקדקו בהכנתו מחשש לנסך. הלכות "סתם יינם"[21] כמבואר להלן חייבו הקפדה יתירה בכל אחד משלבי הייצור לבל תגע חלילה יד הגוי ביין.

א. ענבים דרוכות בגיגית כיוון שנמשך ממנו יין אפילו מעט, נקרא יין, ונאסר במגע עכו"מ.

ב. יש להזהיר מלהוציא את החרצנים והזגים מן הגתות ע"י עכו"מ, אפילו לאחר שהוצאו מהם יין ראשון ושני.

ג. מגע עכו"מ ע"י דבר אחר, וכן מכוחו, יעשה שאלת חכם.

ד. השולח יין ע"י עכו"מ צריך להשגיח היטב בכל מקום שיש ברזא או מגופה לחתום שם בשני חותמות.

הולכת היין ע"י הגוי מותרת, תוך הסתייגויות רבות: חובת ליווי והשגחה של היהודי. חתימת הברזים או המגופות, שאם לא כן, מתעוררות בעיות כשרות (הלכה ג' — לעיל) שחייבו שאלת חכם, כמו בתשובה שלפנינו[22]:

"יורנו המורה בישמעאלי, המתגורר בבית ישראל שהוליך חבית של מי צמוקים והוא חסירה למקום המיוחד שבו עושין מימי הצמוקים שיכר, ולא הלך ישראל אחריו, אבל כל דרך הלוכו היא מקום העוברים ושבים.... האם מותר בהנאה".

במקרה זה לא נתלווה יהודי אל הגוי, אולם הדרך עברה ברשות הרבים, מקום סואן, כך שלא תהיה לו לגוי אפשרות לטמא ולנסך המשקה לעיני עוברים ושבים, ואף על פי כן נחוצה "שאלת חכם" להתיר יין זה בהנאה.

בצד עשיית היין, נתפשט והלך יצור "מא אל חייא" = מים שרופים (עראק) כתעשית מוצרי לוואי של היין (צמוקים, וכן מי השעוה).

יין — ומים שרופים אסורים היו, אסור מוחלט במכירה, בפקודת השלטונות, "לשום נברא שאינו בן ברית הן ישמעאלי, הן עלג, הן אדומי יחד

איש או אשה גויה, הן משומד"; קריאה ברוח דברים אלה יצאה ליהודי מכנאס:

"בחורף אשתקד יצא דבר מלכות שכל הנותן מים שרופים או יין לגוי שיתחייב ראשו למלך, וכל ממונו יהיה למלכות, שגם ראשי העם יהיו חייבים עמו והיה בדבר פרסום גדול שהיה רעדה ופחד לבי"ד י"צ וליחידי הקהל ישצ"ו מזה. ונקבצו כל הב"ד והקהל בכינופיא גדולה ונדו והחרימו בחרמות ונידויים לכל מי שימכור משקה שכר או יין לשם גוי או לשום יהודי החשוד למכור לגוי... וכרוזא קרי בחיל... ושמעו כל העם ולא היה אדם שפרץ גדר... ובתוך ימי הפחד הנזכר תפשו השומרים גוי אחד ובידו פראסקו של יין ונודע שלקחו מאת מירא אשת ימין ארואץ ונתפשה למלכות... (ואחר פדתה את עצמה בממון, והפסידה קרוב לשלש מאות מתקאלים לשכרה)".

אסור זה חל לא רק על יהודי מכנאס אלא על כל היהודים במרוקו כפי שמצאנו בספר התקנות[23], ושם נכתב מפורשות כי התקנה נדרשה במאמר אדוננו המלך יר"ה (כרח' מ"ב) ובמאמר השיך אלקאיד מאמו' עזא' (כרח' — צ"ג).

צריך לציין כי הנסוח "נדרשנו לחדש התקנה שתקנו מקדמת דנ"א מלמד שלא היה ציות לקריאה שלא למכור לגויים, בחינת הלכה ואין עושין כן, ורבו פורצי גדר כפי שאפשר ללמוד מהמקרה של מירא אשת ימין ארואץ לעיל, וממקרה נוסף[24]: ...באשה אלמנה בעלת נכסים שעברה על גזרת המלך ומכרה יין שרף לגוי אחד שרי"ף (ממוצא המלוכה) ונתפשה ונתנוה בבית הסוהר (והתחילו אח"כ אנשים חשובים להשתדל להוציאה לחרות).

אסור הרבנים למכירת י"ש לגויים (מאחייא, ויין) החוזר ונשנה פעמים רבות מלמד על היקף הבעיה, ומדגיש אולי גודל הפיתוי שהיה טמון בעצם המכירה לגוי.

מהו שדחף את היהודי לעשות כן?

* אולי רצון למכור עודף ייצור יין שמלכתחילה נועד רק לצריכה יהודית?

* אולי הרצון לנצל עד למכסימום כל שיירי תעשיית היין (צמוקים).
* אולי רצון לנצל את ניצולת תעשיית השעוה (מי השעוה שמשו לעשיית יי"ש).
* ואולי רווחים גדולים צפויים?

זאת לא נדע. סימוכין להשערה ראשונה אפשר אולי למצוא בתקנה משנת תצ"ו — 1736[25] לפיה נתמנה ע"י הקהל מו"ר יעקב טולידאנו משגיח על כלל קצבת יין שרף שראוי לכל אחד מיחידי הקהל לעשות ולבל יוסיף מכפי צורכו.

ייצור היי"ש, כיוון שלא דרש מומחיות רבה, נעשה בבתים, ע"י כל מי שחפץ בכך, מהסיבה הפשוטה שנועד מלכתחילה לצריכה המשפחתית. ייצור יי"ש בהיקף גדול יותר — במעין מזקקה של יי"ש, גרם להתנגדות שכנים שחששו מתוצאות הלוואי התברואיות של תעשיה זו[26]:

"בענין הרוצה לעשות תברנא (מזקקה להטפת מים שרופים) בתוך חצרו ובני המבוי מעכבים, אפעלפי שנאמר לא יחפור אדם בור וכו', ולא יביא אמת מים ולא יעשה בריכת מים לשרות בגדים לכיבוש בצד כותל חבירו אא"כ הרחיק מהכותל וכו' כדי שלא יבליעו המים ויזיקו כותל חבירו.... נראה דגם בנדון זה יכולים האחים הנזכרים לעשות תברנא בתוך שלהם ואף אם ע"י ריבוי המים ששופכין מזיקין לביבין שפעמים כשנאטמים הביבין בוקעין ונכנסים המים לחצרות, וכל שכן המים החמים שמפעפעין הכותלין ובוקעין ונכנסים, מ"מ נזק הבא מאליו לאחר זמן הוא, ובעת ששופכין אין מזיקין, וכו'..."

ולפי זה נראה שאין יכולים בני המבוי למנוע האחים הנז' מלעשות אתברנא הנז' ודיים מה שעשו הבור הנ"ל לקרר בו המים; על התנגדות להקמת תברנא שומעים גם ממקורות אחרים: אברהם חלואה רצה לעשות תברנא בחצר אליעזר אלברגאז ובני החצר מעכבים עליו מחמת שמים חמים מקלקלין הביבין[26] א'.

תברנא — כאן יש לפרש = מזקקה (פרופ' זעפרני[27] מפרש תברנא =

Debit de boisson במובן חנות למימכר משקאות קמעונאי) הכוונה — חנות למימכר משקאות לצריכה (שתייה) במקום Consommer sur place (כמקובל בבתי מרזח, בתי בירה וכו')[28]. נקראת במקורות **תברנא להטפת מים שרופים**[28]א. (אפשר שהשם מקורו בהסבר הארמי לתברנא / טברנא. בתלמוד ירושלמי (פסחים, כתובות) "קב טיברני" מבואר[29] Old Tiberion measare Fem. Tiberina טיברנא / טברנא כאן משמעה מדת נוזלים).

בקטע דלעיל נובעת התנגדות השכנים לתברנא מחשש מתוצאות הלוואי של הזיקוק = ריבוי המים החמים הנשפכים לאחר תהליך־הזיקוק. בערבית שבפי יהודי מכנאס — ייצור המאחייה נקרא = תקטרה די מחייא," שפרושו המילולי = טפטוף או זלוף המים השרופים. במשעות של זיקוק.

מתוך השו"ת, ניתן ללמוד כי מי השעוה שמשו אף הם חומר גלם לתעשית היי"ש בנוסף לענבים וצמוקים [30]: "בענין המים השרופים הנעשים ממי השעוה שמעורב בהם שעוה — האם להתיר שתייתם"[31].

כן ניתן לעקוב אחר חלק מתהליך הייצור עצמו: "את הצמוקים משרים בתוך חבית עץ שקורין "ארודו" שבו מגיסין הצמוקים תחוב בחבית... בגמר הבשול נתלה היין מן הצמוקים, והצמוקים והחרצנים ירדו למטה והיין צף למעלה — הוא דמיקרי יין [32]".

האסור לסחור עם הגויים ביי"ש (אסור שגרם לריבוי פורצי גדר — כפי שהוסבר בקטעים לעיל), גרם כפי הנראה לקשיים כלכליים גם לאחר הכבוש הצרפתי. משום חשיבותו נסו היהודים לבטל הגזרה במעשים של שתדלנות ואף תוך הצעה למיסוי — או היטל מיוחד על מכירת היי"ש[33].

בתרע"ד בקר במכנאס כמוה"ר נחום סלושץ, יהודי גדול אצל הממשלה בפאריס, ויהודי מכנאס הפילו תחינתם לפניו שישתדל לפני הממשלה כי יעביר את רוע הגזרה ויבטל את הצו האומר שאין ליהודי לעסוק במסחר יין שרף, שמותר רק לצרפתים בלבד, דבר שהביא לכריתת פרנסה של עשרות משפחות. היהודים נכונים לשלם מס חודשי או שנתי אם יורשה להם לעסוק במלאכה זו (אוצר המכתבים, ר' יוסף משאש סימן רכ"ב).

מסחר בשעווה

המסחר בשעווה מקובל היה גם בין יהודי מכנאס[34]. עשיית השעווה קשורה בגדול כוורות הדבורים, לדבש, שמן הפסולת שלהם עושים השעווה: "הרב מרדכי בן הרוש שיש לו דין ודברים עם ר' יצחק אזולאי אודות שעווה של דבורים שמכר לו יצחק... הוא אמר כי בפתחו השקים מצאה מלאה זבל ואבני עפר".[35]

בסחר השעווה, כמו בסחר החיטים, נקשרו עסקות תוך התחייבות לספק הסחורה לזמן קבוע — במקרה השעווה — בסחיטה הקרובה, ובמקרה החיטים — בקציר הקרוב. בשעת ההתחייבות מסרו הקונים מקדמה על חשבון: "מקדים מעות של שעוה או צמר ולא מצא, אם צריך לפרוע מעות מזומנים או לא?"[36] (הפסק: צריך לפרוע מזומנים). ותשובה נוספת[37]: "ראובן שמעון ולוי נטלו מגוי אחד סך מעות, איזה ככרים של שעוה כך וכך לככר לזמן פלוני". בתשובה הבאה[38] יש רמזים על חלק מתהליך הזיקוק: "ראובן יש לו בביתו גת להתיך זבלי השעוה, ומאותם הזבלים בימי בשולם עושים מים שרופים. מי נוטל המים, בעל הבית והגת, או בעל השעוה שנותן שכירות הגת. מכיון שהמים (מי השעוה) הם תוצר לואי מתהליך הזיקוק הם שייכים לבעל השעוה, ששכר את הגת, וכך גם הפסיקה.

מי השעוה, כאמור שמשו לעשיית המים השרופים (מאחייא) ראה בהרחבה על כך בפרק על הסחר במים שרופים — לעיל.

מסחר בטאבּ"א (טבק)

המסחר בטאבק ומוצרי הלואי שלו, מקובל היה בין היהודים. המונופול למסחר זה נתון בידי השלטונות, והללו מכרו הזכיון לסוכנים / חוכרים, אשר רכזו את המסחר בידם תמורת מס שנקרא "אלסאקא".

הזכיון ניתן לאיש או לחברה, והללו רשאים היו למכור מקצת זכויותיהם לאחרים[39]:

ראובן קנה האלסאקא של טאבה מאת יהודה הקונה מהמלך והמנהג לאסוף כל טאבה לאוצר, מחשש גניבה שמא ימכור שום אדם זולת הקונה.

השלטונות יכלו לעשות ככל שיחפצו במונופולין זה, ברצותם נותנים וברצותם נוטלים הזכות.

המלך יר״ה מכר אסקא די טאבא ובאיזראהא של כל המדינות לראובן ושמעון וראובן ושמעון מכרו קצת המדינות ללוי ויהודה, ובחצי השני בטל המלך סאקא ויסלק עצמו מלתבוע הריסטריו שנשארה ביד הלוקחים, ורצו הלוקחים השניים לזכות במה שבידם, האם האמת אתם[40].

חכירת האלסאקא קשורה בהתחייבות להכניס סך מוסכם לקופת המלך, ואם ארעה תקלה (כגון מות החוכרים) הוטל מס זה על כל הקהילות למניעת ההפסד הצפוי בשל כך לאוצר המלכות, כפי שיסתבר מהתשובה להלן[41].

״האסאקא של טאבא, וטאבק, ולכיף, ולחסיס[42], של כל ערי המערב והכפרים והשווקים הנלוים אליהם היתה קנויה בידי הר׳ יוסף צבע בכה״ר מרדכי מאת המלך יר״ה פסק כ״ד אלף ריאלים (24,000) לשנה. ומשנפטר הרב הנזכר יצא דבר מלכות מאת יר״ה לסידנא לקאייד מוחמד וואעזיז להטיל האלסאקא הנז׳ על כל הקהילות בסך שבו היתה קנויה בידי הנז׳..... ובהיות יהודי הקהילות נבוכים בענין, כיצד יעשה בזה שכמה יתנו כל קהילה וקהילה החליטו לחייב את הקהילות עפ״י המכירות שרשומות בפנקס הרב הנז׳ טרם מותו.....

חכירת מיסים (סיגא / גאבילה)

בסעיף ״מסחר בטאבק״ ראינו כי יש סיכונים בקנית ״האלסאקא״ והתחייבות לשלשל סכומים לקופת המדינה, זאת כשאין בטחון שהכל ילך כשורה. הוא הדין לגבי חכירת מס הקהל — הסיגא.

הקהילה, ברצותה להבטיח ההכנסה מהמס הקהילתי הנ"ל, ובהעדר מנגנון גביה, ואולי מטעמים של חסכון מכרה את זכות הגבייה ליחיד או ליחידים ואלה יכלו להעביר זכות זו לאחרים, כמו שיבואר בתשובה זו:

"שתי שותפים בדבר... גאבילה סיגה וכיוצא, והעמידו אחד לגבות להם"[43]. וכן בתשובה אחרת: "ראובן שקנה סיגא מהקהל, ואח"כ מכרה לשמעון, ובא לו בעל חוב של ראובן מוקדם למכירה לטרוף הזכות ההיא משמעון..."[44].

כאמור כרוכה חכירת הסיגא בסכון מה; מקורה של הסיגא בכמות הבהמות שנשחטו, וכמות היי"ש שנמכרה, באותה שנה. דבר זה בגדר אומדנה בלבד, והוא מסוג הדברים שאין להם שעור, פעמים שוחטים יותר ופעמים שוחטים פחות, וכנ"ל לגבי מכירת היי"ש; וכך מצאנו חוכרים, אשר מתוך שקולים או הערכת הכנסה לא נכונה, התחייבו ורכשו את המס מהקהילה, ובעת הביצוע — נתגלתה טעותם, ובקשו לחזור בהם:[45]

"ראובן קנה אסגא של בשר ויין שרף במעמד בי"ד וכל יחידי הקהל כמנהג והחזיק במקחו זה שלושים יום. שוב עמד לערער שנתאנה במקח ההוא אונאה גדולה שהכנסה פחותה מערך המקח מאד, ולא די לו אבוד ימיו בטורח גבית אסיגא אלא שהוא מוסיף הפסד משל עצמו..."

הוא מבקש כאמור לחזור בו מהתחייבותו. (התשובה לכן היא — **לא.** שכן אין כאן אונאה. כי אונאה תופשת רק בחפץ שדמיו ידועים, אבל כאן מדובר במכירת "אלמעוונא = של הקהל שדמיה אינם ידועים, ואינם קצובים כל עקר, והכל משתנה לפי הזמן. פעמים שוחטים בשר ושותים יין בשנה זו יותר מבשנה אחרת, על כן כדי למנוע מקרים דומים היה צורך לנסח פסקה מיוחדת בכל שטרי החכירה "לו ולמזלו" משמע תנאי מפורש — שאם יפסיד מזלו הקשה גרם לו כך, ואין לו לחזור על המוכר בשביל הפסדו, כשם שאם הרויח הרבה מאד אין למוכר (הקהילה) דין ודברים אתו על כך.

חכירת הסיגא, ונסיונות החוכרים לחזור בהם מהתחייבויותיהם כנראה

נפרדים היו והיה צורך לפסוק חד משמעית, כי אין חזרה. זאת למדים אנו מהתשובה הבאה:[46] "מנהג הארץ כל היום שחוכרין זה מזה ואין בזה חזרה, וכיון שנהגו כן, הוי קנין שאין בו חזרה, כך לגבי האלמעאוונה".

מאחר והתקנות באו להסדיר חיי כלכלה וחברה תקינים (ועל כן התאימו עצמם למסיבות ולתנאים) — לא היה בקביעה דלעיל שכל מכירה הוי קנין שאין בו חזרה, משום פסיקה סופית, כפי שנראה במקרה הבא, זאת כשמדובר באונס[47]. היינו כוחות שאין לקהל ולמוכר שליטה עליהם, ולמען לא ינזק החוכר ואף לא הקהילה מגיעים לפשרה = הלוקחים והקהל יפרעו למלך:

> "יחיד מיחידי הקהל קנה מהקהל הסיגא של מים שרופים או של עזר הבשר ושעוה, והן עתה מהסרון השפע והפרנסה, ומצד שבוש הצרכים נתמעט משו"מ, וגם אין יוצא ואין בא להביא הצמוקים והשעוה, ומחמת כן הפסיד הרבה ורוצים לחזור על הקהל במכר ההוא בטענת "אונס" דלא שכיח הוא".

משום הטענה הצודקת נקבע איפוא כי ההפסד יכוסה ע"י שני הצדדים החוכר והקהל.

מסחר "עטרייא" (בשמים ועוד)

בחנויות "העטטארין" מכרו בשמים, תבלינים, סוכר, אגוזים ושקדים במשקל, ואפילו קטניות. חנויות העטטארין שבמלאח, וגם אלו שמחוצה לו, הדיפו ריחות חריפים ונעימים, וניתן היה למצוא בהם גם דברי מתיקה, צעצועים לילדים וכו'.

חנויות "העטטארין" שבתוך תחומי המלאח רוכזו ברחוב הקרוי על שמם "דרב אלעטטארין" או "פונדק אלעטטארין".

...אברהם היה מקבל איזה סחורות "דלעטרייא" למוכרם בפונדק הנזכר בלקומיסיון (דמי תיווך).[48]

נוסף לשוק זה של עטטארין, נתקיימו בתחומי המלאח שווקים דומים של:

מוכרי פרות וירקות = "כדדרין"

חנויות מכולת = "בקקאלין"

חנויות קצבים = "גזזארין" (נופת צופים, יח' סימן י"ב, קי"ט, קל"ז)

חנויות דברי סדקית

חנויות צבעים וחומרי בנין

חנויות ספרים וצרכי כתיבה

חנויות למימכר בדים = "בזזאזין"

חנויות מוכרי קליות וזרעונים (בוטנים, גרעינים) אלה מרוכזים היו במקום הקרוי "גארה דסוק", ששמש מעין טיילת בערבי השבוע, ערבי שבת ומוצ"ש בעקר.

ומכיוון ששבת ללא גרעינים ופצוחים — לא קרי שבת עונג, לא הקפידו המוכרים לסגור עסקיהם תיכף עם כניסת השבת, בשל לחץ הקונים, ופעמים אף מכרו בהסתר גם בשבת, ועל כך עוררו זעמם של חכמים, אשר פנו לבית הדין [49] לפתור בעיית "ההדיוטות מוכרי קליות וזרעונים המוכרים בהיחבא בבתיהם גם בשבת בכסף מלא.

חנויות מוכרי סופגניות (ספנג'). צריכתם רבה היתה בעיקר — בארוחות הבוקר, בכל ימות השנה.

חנויות מוכרי תירס חם, בלוטים וערמונים שלוקים. צריכתם נפוצה היתה בעיקר בעונת החורף.

מסחר בעורות

המסחר בעורות[50] שבו עסקו יהודי מכנאס, הקיף לא רק תחומי העיר והמדינה אלא אף מחוצה לה[51].

"ראובן מכר עורות לשמעון והדבר ידוע וברור שעל דבר להוליכם למדינת הים הוא לוקח, ובה שעתה, היה המכס שלשה דורוס לככר, ולמחרת המכר באה גזירת המלך שיהיה המכס שבעה דורוס לככר,.... והלוקח רוצה לחזור באומרו שעל דעת כן לא קנה".

העורות עובדו, הומלחו והוכשרו למשלוח, לאחר שהוחתמו בטבעת המלך, וזאת לא לפני ששולם עליהם המס הקרוי "פאייד"[52].

בשל ערכם החשוב בשוק שמשו עורות כתשלום "שווה כסף" כפי שניתן להבין[53] "מטבח (קצב) שהיה חייב לקונה אסיגא סך מה בחוב אסיגא ונתן לו עורות הבהמות בעד החוב ההוא..."

מסחר הפחם

היהודים עסקו בהעברת הפחם ממרחקים; הדבר חייב כנראה אמצעי הובלה בקנה מדה גדולים, ועל כן גם הצורך לבוא בקשרים או שותפות עם בעלי חמורים לצורכי ההובלה, וכמו בכל עסק נוצר צורך להסדיר חלוקת ההוצאות וסדרי חלוקת הרווחים, כפי שעולה מהתשובה הבאה:[54]

> "שאלה על סיעת בני אדם שקבלו מאת חבריהם חמורים וסוסים להביא עליהם פחם ממקום רחוק, וזה דרכם עמהם, ליטול המקבלים אחר מכירת הפחם כל ההוצאות וכל דמי המקח שבו קנו הפחם והריווח יחולקו לחצאין".

שותפות שבה הצד אחראי לרכישת הפחם ושווקו, והצד השני המספק את אמצעי ההובלה — הרווחים נחלקים חצי חצי, לאחר ניכוי הוצאות ההובלה.

מסחר בשמן

היהודים עסקו בתעשיית השמן, אם על ידי קניית הזיתים סחיטתם בבתי הבד, ושיווק השמן לאחר מכן; או על ידי גדול הזיתים במטעים השייכים להם כפי שניתן אולי להבין מהתשובה[55] "המוכר לחבירו כדי שמן או יין ממה שיוציאו ענביו או זיתיו....

אפשר שמדובר כאן באיש, שעבד חלקת אדמה עליה גדל זיתים וגפנים. וכבר ציינו בפרק על החקלאות שיהודים במכנאס עסקו בחקלאות אף כי מעטים ביותר.

"המאלפ", בד משובח ששמש את החייטים, העוסקים בכך, לתפירת החלקים הפנימיים של החליפה: הבדעייא, הקפטאן, הקסווא והמכנסים.

"השותפים רפאל עמר, ויעקב אוחנא יש להם עסק משותף עם אברהם אוחנא בפונדק "לחננא", דהיינו שמוכרים לו "אלמלפ" בהקפה לפרוע להם דמיו בסירוגין[56].

הפונדק הנ"ל "פונדק לחננא" בהיותו מרכז מסחרי חשוב, הצריך כנראה אמצעי שמירה מיוחדים במינם ושלא מצאנו כדוגמתם למניעת גניבות וגרימת נזק לרכוש, ועל כך אנו שומעים בדברי ר' יהודה אוחנא שהיה קבוע בפונדק לחננא למכור סחורות ולקנות, ויש לו חנות מושכרת שם כמו כל הסוחרים הקבועים שם כל אחד בחנותו ושולחים לו סחורות מכמה מקומות למכור אותם בלקומיסיון. ומנהג בעלי החנויות שמניחים שם כל הסחורות וכשמוכרים מניחים ג"כ שם הדמים כי הוא מקום המשתמר ביותר, וכל חנות בנויה בבנין חזק ובמנעולים ובלקפאלאת (מנעולי תלייה גדולים) ויש שם שומרים הממונים לשמור בלילות[57].

3.2 מלאכות

חייטים

החייטות לא הוזכרה — כמקצוע יהודי טפוסי, (כמו הצורפות) ותמוה לכן המקור [58] המספר על עכוב יציאתם של חייטים (מועמדי עליה לארץ) ע"י שר העיר "שהיו צריכים לבני העיר, כי הערבים לא היו יודעים מלאכות הללו כלל.

מקור אחר[59] מדגיש חלוקה בין יהודים ומוסלמים במקצוע החייטות: היהודים עסקו בתפירת החלקים הפנימיים = כיאטאת למלאף, בדעייא, קפטאן, קסווא ומכנסים (כולם פרטי לבוש) והמוסלמים תפרו את ה-דזלבייא = מעין שלמה ארוכה — לבוש עליון.

יתכן איפוא, שבשל מומחיותם בתפירת החלקים הפנימיים, ונחיצותם בשל כך לתושבים עוכבה יציאתם של החייטים היהודים במכנאס בשנת 1840, אך

אין זה אומר עדיין שחייטים ערבים לא היו אמונים על תפירת כל חלקי הלבוש שהוזכרו לעיל (שבחלקם צויינה תפירתם כמומחיות יהודית).

סנדלרים

על העסוק של יהודי מכנאס בסנדלרות נודע לנו אגב שאלה שנשאל הרב אודות[60] "ראובן שמשכן דפוסי נעלים (אמומים) ביד שמעון ושמעון היה משתמש בהם, ועתה תובע ראובן דמי שכירותם, ונקבע, פטור מתשלום דמי השכירות שכן בעצם השימוש הם (האמומים) אינם מתחסרים בתשמיש כלום, וחוץ מזה, לא היתה התנאה מפורשת שיש לבעלות שכר שמוש, אם וכאשר יעשה שומר המשכון שמוש בדפוסי הנעלים.

מוכרי המנעלים

בצד הסנדלרים שהתפרנסו ממלאכת עשיית הנעלים — לצרכים המקומיים, נסו אחרים קוי יצור גדולים יותר, למכירה בהיקף רחב יותר, מכירה שנעשתה באמצעות סרסור[61] (דלאל = מכריז בשוק שומת החפץ, זה מוסיף וזה מוסיף): "מוכרי מנעלים רגילים ליתן מנעלים לסרסור, והסרסור מסרסר עד שפסקו המוסיפין" — היינו מכירה פומבית.

ספרים

הספרים, מאותם בעלי המלאכה השונים שחנויותיהם מלאו את רחובות המלאח, וספקו שרות — בימים כתקונם, וכן במאורעות מיוחדים שחייבו הופעת הספר בבית הלקוח — כגון — תספורת לאבי־הבן ערב ברית המילה, וכן תספורת לנער הבר מצוה בביתו ערב שמחתו, וכך מצאנו[62]:

"הספרים יש להם לכל אחד מכירים שאינם מגלחים אלא אצלו וגם

בשמחה שיש למכירים יש הנאה לספר, וקם אדם אחד מאומנוותו (פשט רגל) ורצה לישב ספר והולך ומפתה המכירים של האומנים הקודמים — היש בזה אסור?"

אף על פי, שהצטרפות לחברות האומנים למיניהם היתה חפשית, היה צורך לאסור תחרות פרועה הכרוכה בגזל, כבמקרה לעיל, ואמנם אסרו הדיינים על איש זה החדש שהצטרף לחברת האומנים לפעול בדרך זו הקלוקלת.

צורפים (כסף וזהב)

בארצות האיסלאם חל אסור על המוסלמים לעסוק בעבוד זהב וכסף, בשל ההלכה המוסלמית הרואה כנשך את שכר הטרחה שמקבל בעל המלאכה בעבור עבודתו במתכת יקרה, וקובעת כי בעבור מוצרים ממתכת יקרה על המוסלמי לקבל שווים בלבד[63], מסיבה זו הפכה מלאכת הצורפות לעבודה יהודית טיפוסית[64], בכל מרוקו, ובמכנאס עפ"י תאור בהקדמה לספר אוצר המכתבים[65]:

"בשנת ת"ר (1840) נתעוררה תנועת עליה גדולה ונודע הדבר לשר העיר ועכבם בחוזקה, כי היו בהם צורפי זהב וכסף וחייטים שהיו צריכים לבני העיר, כי הערבים לא היו יודעים מלאכות הללו כלל".

על אחד התהליכים בעבודת הצורפים, הזיקוק, אנו למדים להלן ממקורות שונים:

"יחדיו למשפט נקרבו איזה אנשים בני חברת סקקאקין, תובעים.... הם אמרו שמסרו בידי חתיכות כסף לעשות להם חפצים מעשה כספים כנהוג...[66]" וכן "בראובן שהיה לו כסף סיגים, ומכרו לשמעון בסך כו"כ לזקקו... והלך ראובן וזקקו ומצא בו הפסד גדול...[67]"

בזיקוק — השתמשו ב-"**אלכנאס**" עפרות כסף וזהב, (לב מבין — ח"מ, סימן קכ"ז). (אלכנאס — כך מצאנו בכתונת יוסף וו — סימן כ"ו = כלי כסף וגרוטאות ועפר שקורין בערבית אלכנאס כדי שיתיך אותם להוציא מהם כסף מזוקק או זהב). "הוא עובדא באחד שמכר לחברו עפרות זהב הנקרא אלכנאס וכתב עליו שטר חוב לפורעו,... ואח"כ זקק אותו הלוקח[68]... ובמקום אחר (נופ"צ — סימן רצ"ב — לכנאס = שהוא לכנאס שמכבדין מחנויות צורפי כסף (היינו = נשורת).

הצורפים הוציאו מתחת ידם, תכשיטים, תשמישי קדושה — תפוחים לספרי תורה, עטורי כסף וזהב לתיקי טליתות ותפילין, ועסקו גם בחקיקת עטורים על תכשיטים ועוד....

העסוק בעשיית תכשיטים וטפול במתכות יקרות, הטיל על הצורפים אחריות כבדה שחייבה אותם לשמירה חמורה של חפץ או מתכת שנמסרה להם למשמרת לעבוד.

במקרים של אבדן בשל גניבה או ביזה, נדרשה התערבות הדיינים לקביעת מדת רשלנותו של הצורף וקביעת אחריותו. "יחדיו למשפט נקרבו איזה אנשים בני חברת סקקין.... שמסרו חתיכות כסף לעשות להם חפצים מעשה כספים כנהוג, ויהי היום יום ב' בניסן, באו השוללות לחנויות לבזאזין (מוכרי בדים) וסקקאקין, ושברו המנעולים ודלתות החנויות ונטלו כל אשר נמצא בחנויות, כסף וזהב ובגדים לרוב. ושאלו האנשים מהאומן הנזכר להחזיר להם את כל הכסף אשר הפקד אתו[69].

לאחר התדיינות נקבע כי האומן הנזכר חייב לפרוע לבעלי הפקדונות את ממונם, כי לא הוכח שעשה את כל אשר לאל ידו להגן על הרכוש בהריחו את הפרעות הקרבות. המקור לקביעה זו שמשה ההלכה: שכל האומנים שומרי שכר הם. במקרים מסוימים "נשבעים ויוצאים" ובמקרים אחרים של "רשלנות" משלמים הנזק. כגון במקרה דלעיל.

מכאן הצורך בהתדיינות, שכן רק הדיינים על סמך הראיות שהובאו לפניהם יכלו לקבוע אם ישא האומן בנזק אם לאו.

מלאכת נחיישייא (מלאכת חרשים נחושת)

חרשי הנחושת עסקו בהכנת כלים שונים, לנוי ולשמוש ביתי, וכן עצוב אבזרים לצרכי פולחן דתי כבמקרה של[70] "משה בן עזרא, שהכין שבעה נרות נחושת שעבד עליהם שבוע שלם, עבודה יקרה מאד, והקיף בהם העששית המיוחדת התלוייה שם בתקרת ביהכ"נ[66]".

מלאכת קרשא"ל (סריקת צמר)

מלאכה יהודית אופיינית[71], שבעשייתה סורקים את הצמר במעין מסרק ברזל, לוקחים שני רבועים מקרטון מחוררים חורים דקים, מכניסים לתוך החורים מין נעצים, בעלי שני ראשים בצורת ח. מתקבל מעין מסרק ברזל. את הקרטון קובעים על לוח עץ, ובין שני לוחות כאלה מנפצים וסורקים את הצמר.

נראה כי משום דוחק השעה מנעו הורים מילדיהם בני שש ושבע לבקר בבית הספר והוציאום ללמוד מקצוע זה שהיה נפוץ, ומקצועות נוספים.

משום כך תיקנה תקנה האוסרת זאת[72]:

"ראיתי שערוריה שמפני דוחק השעה בני אדם מוציאים בניהם מבית הספר כבר שית כבר שבע ומשכירים אותם לאומן ללמדם מלאכת תקרשאל"ת ושאר מלאכות ועדיין אינם יודעים לקרות קריית שמע ולהתפלל, ובמקום שיהיו מתגדלים בין ברכי החכמים לקבוע יראת ה' בלבבם, נהפך הוא שהם גדלים בשטות ופריצות..."

נראה כי תופעה זו היתה נפוצה גם בקרב בעלי אומנויות אחרות, וזאת ניתן ללמוד בהמשך לתקנה זו:

"לכן פקחנו עיננו ולבנו.... חקקנו, וגזרה גזרנו.... שאין לשום אחד מהאלקרשליין ולא משאר בעלי אמנויות לקחת ילדים ונערים מנוערים מן המצוות לעשות מלאכתן לא בשכר ולא בחנם.... עד שיתחנכו במצות ציצית לתפילין".

נראה כי עבודת האדמה לא היתה נפוצה בין היהודים, ואף על פי כן, נמצא מי שעסקו בה. זאת ניתן ללמוד מתשובה אחת[73] "ראובן שפסק לשמעון על סחורות.... לתת לו לזמן פלוני עשר גרבי יין, שני כורים חיטים וככר שעוה. וכל מה שתוציא שדהו שומשומין... (דומה שלאיש היו דבורים שמפסולת הדבש שלהן עשה שעוה, ואף גדל שומשומין ומכרמו עשה יין לממכר).

ועוד נמצא[74] "על יהודי שחכר שדה מהגוי והיה חורש וזורע ומעמר ועושה כל עבודות שדה וכרם.

עוד מצאנו תשובה נוספת של חכמי מכנאס[75] (ראשית מאה ה-19) שאין חזקת הישוב נוהגת בשדות גויים שמחכירין אותם ליהודים וגויים, כי כידוע שכל השדות הם של המלך יר"ה אלא שנותן לעבדיו ומשרתיו או לקרוביו ולבית אביו: וא"כ פשוט הוא לחלק דלא נתקנה חזקת ישוב אלא במשכיר מאת הגוי בעל הגוף עצמו, הגדרה מדויקת לפרוש המונח לחזקת ישוב — חזרה ונשנתה, עד שהובהר לחלוטין[75א]: חזקת ישוב הוא ששכר ראשון מהגוי שדה או כרם, והיה חורש וזורע שנה אחר שנה ומסר לו המפתח או זקף עליו לעקדא בערכאות של גויים. זכה מיד ולא יוכל שום אחד להסיג גבולו.

"ראובן שכר ראשון מהגוי שדה או כרם והיה חורש שנה אחר שנה ובזה"ז רבו המתפרצים ועמדו להשיג גבולו זוהי שנקראת חזקת ישוב... כתבנו בזה במקום אחר שחזקת ישוב מוסכם מכל הפסוקים דטלטל איקרי, ואין בה אחיזה בגוף הקרקע".

ובדברי מרדכי, עמ' מ"ט, סימן ל"ג — כבר ידוע מחלוקת האחרונים בזה ואשר הסכימו שחזקת ישוב נידונת כמטלטלין:

"אמת שזה ימים ראינו לפקוע זה בעירנו, מפני שראינו שיש בו קצת תיקון ישוב מדיני בין בני ברית עובדי אדמה שלא יקפצו זה על זה וירבו במחיר שכירות השדות, **ולהיות שהיו עובדי אדמה מעטים,** חלקנו להם השדות כל אחד לפי כוחו.

ומוסיף להסביר מדוע היו עובדי אדמה כה מעטים ?

"שהשדה צריך המשכיר להשתדל בפרנסתה מלבד שיזמין מעות השכירות, עוד צריך הוצאה מרובה ליהנות ממנה מתבואתה, ולהשכיר פועלים בכל יום, נמצא שצריך לה טורח רב,... אם כן מצד ההכנסה הצפויה המעטה, בעיות הבטחון הקשורות בהמצאות בשדה בין גויים, העבודה הקשה והמתישה, לא כדאי לו לבן ברית לעסוק בחקלאות. ולכן רובא דרובא של ב"ב אין להם עסק בשדות, אפילו תתנה לו חנם לא ירצה לבזבז ממון בחרישה וזריעה";

מכל הסיבות דלעיל לא נזכרה סיבה נוספת שעבודת החקלאות מתשת כוחו של אדם, ולא מותירה לו פנאי לעסוק בתורה. וזהו נימוק חשוב כשלעצמו. ואולם סיבה חשובה ועיקרית עד מאד נעוצה במיגבלה שאסרה על היהדי להחזיק בקרקע כנכס, ומכאן גם לא לעבדה לחקלאות (אף כי כאמור ראינו מקרים יוצאים מהכלל).

מכנאס היתה מרכז של אזור חקלאי עשיר ומבורך בכל, תבואות, פירות, כרמים, עצי זית, והיהודים אף אם לא עסקו בחקלאות ממש, עסקו בשיווק התוצרת החקלאית ובתעשיה החקלאית.

במכנאס אם כן, עסקו מעט מאד בחקלאות ממש, אך בתווך ושווק התוצרת החקלאית הרבו לסחור. לא מצאנו במכנאס מנהג של קניית שדה לפירותיו, כפי שנהוג היה בקהילת צפרו כמצוטט בתשובה של ר' יעקב אבן צור, לתשובה על השותפים שאחד מהם קנה "יער של זיתים" וטען שאחר מסיקה וטחינה הפסיד.[76]

מלמדים

מלמד שבקש לקבוע אכסניה של תורה בביתו, נתקל בקשיים והתנגדות שכניו וזאת בשל צפיפות הדיור הגדולה, ותנאי החיים בבתי החצרים המשותפים שאכלסו משפחות רבות, עם שרותי ספח דלים, לעיתים מטבח משותף אחד עם בור מים לכל הדיירים, וכן חדר נוחיות אחד (ראה לעיל —

הפרק על המלאח). דבר זה חייב הסכם המלמד עם שאר דיירי הבית, הסכם שיש בו משום התחשבות וכבוד זכויות אלמנטריות של הדיירים[77]:

"יורני המורה, הדין במלמד שרוצה ללמד תשב"ר (תינוקות של בית רבן) בביתו, קטנים וקטני קטנים, אי מצאו שכנים לעכב, משום דקטני קטנים נפיש פסידייהו וגם שמרבים ריח רע בבית הכסא..."

השמוש המרובה בחדר הנוחיות ע"י התלמידים עלול לגרום לתקלות (כגון סתימת ביבין וכו') וגם זאת בעיה, לכן נקבע: "אם המלמד קבוע עמהם ומשמרם מהפסד ומקבל עליו כל פסידא דתמטי לשכנים לתקנו משלו, יכול הוא ללמד אפילו קטני קטנים. אם יתחייב לשאת בכל ההוצאות לתקון הנזקים, או אז לא תהיה זכות למנוע בעדו ללמד תשב"ר בביתו.

זאת ועוד. מבחינה דתית, מוסרית, אין לעכב על מלמד תינוקות ללמד בביתו תשב"ר שבזכותם תבוא גאולה לעולם (ומי מעוניין לעכב הגאולה?) מאידך הדבר מטיל עול, מפריע ומשבש סדרי הבית, ונחוץ איפוא מילוי תנאים נוספים[78].

— שיהיה המלמד קבוע (ולא יתחלפו מלמדים).
— לא ישאיר התלמידים ללא השגחה, לבל ישחיתו ויפריעו לשכנים.
— יתן זכות יתר לדיירים בכל הנוגע בשמוש "בבית הכבוד" והעלאת מים מהבור.

"תקנה קבועה ומנהג פשוט אצלנו שלא יוכלו השוכנים לעכב על מלמד תינוקות מללמוד בביתו למוד תורה. אך שיהיה המלמד קבוע ולא יצא אנה ואנה, רק לצורך לקנות מידי דמיכל לבניו וב"ב שאז יתן עיניו על התינוקות שלא יצערו את בני החצר, וגם ברחיצת בית הכבוד "יעמל נובא" בזאייד (יקבע שמוש יתר, תורנות יתר) על בני החצר, ולפחות יעדיף על ידם "בנובא" אחת שעשה העודף עליהם, וגם בחבל ובדלי (העלאת מים מהבור) יעשה, ובזה אין להם לעכב עליו כלל".

הסכם אחר קשור בהלנת שכר[79]: מלמד שהתנה שאם יבטלוהו מלמודו מסיבת אחור פרעון שכרו, שיפרע לו שכר בטלנותו, נתקיים התנאי אפילו שלא היה תנאי כפול.

אם בשל הלנת שכרו יאלץ להפסיק ללמד, יהיה זכאי לשכר גם בעבור ימי הבטלה מאונס, כמוסכם.

משרתים

משרתים במשק הבית, לא היה דבר נפוץ, בודאי לא משרתת קטנה שנאלצה על ידי הוריה, ודאי מפאת דוחק כלכלי, לצאת לעבודה. באיזו מדה היא אחראית לרכוש בעל הבית שנשחת אגב עבודה, זאת למדים מהתשובה הבאה[80]:

"בת קטנה שהיתה משרתת לאדם אחד בשכר קצוב לשנה ושברה כלים ורוצה לנכות לה משכירותה. דבר פשוט הוא שלא יוכל לנכות דקטן שהזיק פטור".

ברור כאן שהקלה זו שנתנה לה, למשרתת לא נתנה אלא בשל **היותה קטנה**, "וקטן שהזיק פטור", פני הדברים היו שונים ודאי אלו דובר במשרת שאינו קטן ואולי לא? אין לנו קביעה לגבי הגיל הכרונולוגי של משרתת קטנה — בנערים דובר על כ-בר שש או שבע שמפאת דוחק כלכלי הוציאום הוריהם לעבודה, ויתכן שאף כאן, משרתת קטנה — הכוונה לגיל הנ"ל.

סופרים

במקורות מסופר על סוגי סופרים שונים:

סופרי השטרות / כותבי השטרות: אלה היו בקיאים במלאכת הכתיבה, וידעו לנסח שטרות מסוגים שונים: סופרי השטרות נהגו לרשום בספר זכירה הנקרא "מימורייא" שנמצאו בו נוסחי כל השטרות שנותן הסופר ביד המלווה או הלווה[81]. ליד שמות סופרים מסוג זה נמצאו התארים: סופרי שטרות, סופר שטרות מובהק, סופר שטרות וסת"מ.

סופרי בית דין: מופקדים בעקר על עזרה לשופטים / הדיינים, ועוסקים ברשום ונסוח פסקי הדין וחתימתם, עבודתם חייבה התמצאות וידיעה רבה בעניני הלכה ומשפט.

סופר סת"ם: סופרים כותבי ספרי תורה, מגלות ומזוזות. בין בבית בין "בחנות" מיוחדת שסופר שוכר לו לשם כך ובלבד שהסופר בין שיעשה מלאכתו בביתו בין "בחנות" צריך לשים יראת ה' לנגד עיניו[82].

כותבי כתובות: במכנאס נמצאו כותבי כתובות, שהתמחו בכך במשך שנים:

> "זהו המנהג שקבלתי מרבותי, זה כחמישים שנה או יותר שנתייחדתי לכתוב כל שטרי כתובות. ועוד... סופר כתובות מיוחד הייתי במכנאס יע"א שנים רבות[83]".

לסכום

סקירה זו של סוגי הפרנסות וחיי הכלכלה של יהודי מקנאס לוקה ודאי בחסר, וסוגים שונים בקשת מגוונת זו של מלאכות לא הוזכרו. זאת משום נאמנות לקביעה לאזכר רק סוגי פרנסה מתועדים, דהיינו רק אלה המוזכרים בשות', או במקורות אחרים שעמדו לרשותי. המקצועות שלא נסקרו: רוקמי קטיפה, עושי כפתורים, אורגים, פחחים, אופים, נגרים, שענים, בנאים, שולחנים, פקידים, רוכלים, ועוד... מקצועות שכמותם היו קיימים בעיר פאס, ועל קיומם ידוע לנו מהמקורות; יש רק להניח שגם במקנאס נדרשו היהודים לסוגים אלו של פרנסות, והעדר מציאותם — אינו ראיה.

חלק שמות המלאכות הוזכרו אגב דיון ובמהלכיו בשות', ולא כציון מיוחד, היינו לא ברשימה המפרטת בעלי מקצועות כגון זו שנמצאה בפנקס קהלת פאס; פעמים הוזכרו הדברים אגב אורחא, ורק לעתים רחוקות אתרע המזל, ובתשובה אחת ניתן היה לעמוד על סוגי פרנסה שונים כגון במקרה דנן (לב מבין, חו"מ, סימן ר"ל). "שני חנויות סמוכים זל"ז (זו לזו) וקדם אחד והשכיר חנותו לבשם, והבשם למוכר מנעלים ואח"כ פטר לחוכר המנעלים ופינה משם והשכיר בעליה למוכר צמוקים ופחמים.

יש כאן, איפוא, ביטוי לפעילות כלכלית ענפה, וגוון מלאכות המפרנסות בעליהן בכבוד.

הערות לפרק השלישי

1. קורות היהודים באפריקה הצפונית. א.נ. שורקי, עמ' 222.
2. אומנים ובעלי מלאכה בפאס, ח. בנטוב בתוך היהודים במרוקו השריפית, עמ' 143, הערה 56.
3. שם, הערה 53.
4. ראה הערה לעיל מס' 1.
5. קורות היהודים באפריקה הצפונית, א.מ. שורקי, עמ' 90.
6. יומן העיר פאס, בתוך פאס וחכמיה — ר' דוד עובדיה, עמ' 202.
7. משפטים ישרים, ר' רפאל ברדוגו, דף ס"ה, סימן ל"ג.
8. פרקים בתולדות הישוב היהודי בימהב"נ, ח.ה. בן ששון, עמ' 4 — 133.
9. נופת צופים, פ.מ. ברדוגו, עמוד קע"ה, סימן של"ב.
10. משפטים ישרים, ר' רפאל ברדוגו, חלק ב', עמוד ס"ה, סימן ל"א.
11. נופת צופים. פ.מ. ברדוגו, ע"מ קע"ט, סימן שמ"ה.
וראה גם ח. בנטוב, אומנים ובעלי מלאכה בפאס, בתוך היהודים במרוקו השריפית בעריכת ש. בראשר עמ' 159, ושם פרוט מכסת הימים שמותר לנכות או לשלם לשכיר ובאלו תנאים, וזאת בקהילת פאס.
12. נופת צופים, פ.מ. ברדוגו, עמוד קפ"ב, סימן שנ"ז.
13. לב מבין, חלק חו"מ, סימן רכ"ו.
14. דברי שלום, ר' שלום משאש, סימן ב'.
15. נופת צופים, סימן קכ"ג.
16. משפטים ישרים, דף ל"ד, סימן ש"ז.
17. שופריה דיעקב, חלק יור"ד, סימן ג'.
18. נופת צופים, דף קע"ט, סימן שמ"ה.
19. משפטים ישרים, דף ל"ד, סימן ש"ז.
20. כתונת יוסף, ב', חלק יו"ד, ענף ד'.
21. קצור שולחן ערוך השלם, שלמה גאנצפריד, סיני, "הלכות סתם יינם והכשר הכלים ממנו".
22. נופת צופים, עמ' י"ט סימן ע"ד.
23. כרם חמר, סימן מ"ב, וכן סימן צ"ג.
24. נשמת חיים — עמ' 247 — 246.
25. מלכי רבנן, ערך מו"ר יעקב טולידאנו, דף ס"ט.
26. שופריה דיעקב חלק חו"מ, סימן כ"ד.

26א. לב מבין, חלק חו"מ, סימן רנ"ה.

27. ח. זעפרני — Les Juifs du Maroc vie sociale, economique et religieuse, P. 170
28. Grand Larausse, Encyclopedie כרך מס' 3. עמ' 816.

28א. לב מבין, חלק חו"מ, סימן רי"א.

29. אוצר לשון התלמודים והמדרשים — יעקב לוי, ברלין, חלק ב', עמ' 140, וכן: ספר המילים, מרכוס יסטרוב, עמ' 519.
30. נופת צופים, עמ' י"ט, סימן י"ד.
31. לעיל, עמוד י"ז, סימן ט'.
32. שם, עמוד י"ט, סימן ט"ו.
33. אוצר המכתבים, ר' יוסף משאש. חלק א', סימן רכ"ב.
34. ח. בנטוב, אומנים ובעלי מלאכה בפאס, בתוך היהודים במרוקו השריפית בעריכת בר אשר, 157 שם מספר כי במסחר השעווה הצטיינו יהודי פאס, תטואן, אגאדיר וסאלי.
35. אוצר המכתבים, חלק א' קל"ה.
36. משפטים ישרים, ל"ט, סימן של"ז.
37. נופת צופים, קנ"ב, סימן רנ"א.
38. משפטים ישרים, ח"א, דף י"ד, סימן קס"ג, וכן ח"ב, דף ק"ה, סימן רע"ב.
39. משפטים ישרים — עמ' יוד, סימן קכ"ה.
40. נופת צופים — עמ' קע"ה, סימן של"א.
41. משפט וצדקה, הו"מ — דף א', סימן כ"ג.
42. כך נמצא כתוב "ביומן העיר פאס" בתוך פאס וחכמיה "יום חמישי.... היתה התקוממות בית הטבק, החשיש והסגריות..." וראה גם: משפטים ישרים, דף נ"ח, סימן חל"ה.
43. משפטים ישרים, עמוד י"ז, סימן קע"ז.
44. נופת צופים, קכ"ו.
45. שם, קי"ד סימן ק"כ. וכן בכתונת יוסף, עמוד ה', ענף כ'.
46. נופת צופים, ק"כ.
47. כתונת יוסף, עמ' י"ב, סימן ט"ו.
48. דברי שלום, יד', סימן תרל"ח, וכן, נופת צופים, א' סימן ז'.
49. אוצר המכתבים, חלק א', ט"ו.
50. ראה: כתונת יוסף, כ"א, סימן ג', אוצר המכתבים חלק א' — סימן ז', ת"ז ועוד...
51. נופת צופים, קמ"ב.
52. משפטים ישרים, א', סימן קס"ח.
53. נופת צופים, קכ"ב.
54. שות' נופת צופים, דף כ"ד, א', סימן כ"ט.
55. נופת צופים, קכ"א, סימן ק"נ. וכן, כתונת יוסף עמוד ד', סימן ב'.
56. דברי שלום, סימן י"ד.
57. לב מבין, חלק חו"מ, סימן כ"ה.
58. אוצר המכתבים, ר' יוסף משאש, הקדמה לחלק א'.
59. אומנים ובעלי מלאכה בפאס, ח. בנטוב, עמ' 143.
60. נופת צופים, ל' סימן מ"ח. וכן אוצר המכתבים א', סימן כ"ג.
61. לב מבין — חלק חו"מ, סימן קמ"ח.
62. משפטים ישרים, ס"ה, סימן ל"ג.
63. ח.ז. הירשברג — תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א' עמ' 199.

64. ראה הרחבה ופרטים במאמרו של ה. בנטוב, אומנים ובעלי מלאכה בפאס, בתוך היהודים במרוקו השריפית, עמ' 145.
65. אוצר המכתבים, ה' — יוסף משאש, הקדמה לחלק א'.
66. די השב, שלמה ברדוגו דף ס"ו, עמ' א'.
67. נופת צופים קכ"א, סימן קנ"ד.
68. כתונת יוסף — יו"ד, סימן נ"ו.
69. ראה הערה מס' 4 לעיל.
70. אוצר המכתבים, א', ט"ז.
71. ראה ח. בנטוב, אומנים ובעלי מלאכה בפאס, בתוך היהודים במרוקו השריפית, עמ' 153.
72. כרם חמר — סימן קמ"ו.
73. נופת צופים, ר' יעקב אבן צור, סימן ל"ג, דף כ"ו, א'.
74. דברי מרדכי, ר' מרדכי בורדוגו, סימן ז', דף ו', א'.
75. משפטים ישרים ב', ר' מרדכי ברדוגו, סימן קי"ט, דף ע"ג, א'.
75א. לב מבין — חלק חו"מ, סימנים: נ"ח, נ"ט, סימן ס"א.
76. משפט וצדקה ביעקב, חלק א', סימן מ"ב.
77. נופת צופים, קל"ח, סימן קצ"א.
78. משפטים ישרים, דף פ"ז, סימן ק"ד.
79. כתונת יוסף, דף כ"ג, סימן כ"ז.
80. לב מבין, חלק חו"מ, סימן רמ"ה.
81. נשמת חיים עמ' 241.
82. משפט וצדקה ביעקב, א' סימן נ"ט — בעקבות שאלה אם מותר לסופר לעשות בעבודת קודש זו בחנות — ולא בביתו.
83. שות' דברי מרדכי, סימן נ"ה.

אחרית דבר

העליה והזיקה לארץ-ישראל

כבר צויין כי מקנאס התפרסמה מכוח יצירתה הרוחנית ותרומתה לחיי הרוח של יהודי מרוקו בפרט, ושל עם ישראל בכלל. העסוק המתמיד בנכסי הרוח של עם ישראל הגביר את הזיקה לא״י, זיקה שבאה לידי ביטוי לא רק בחבורים ספרותיים, אלא אף מצאה ביטוי פיסי-מעשי בכל הדורות, בנסיונות עליה, שאף כי היו כרוכים בסכנות רבות, לא פסקו משך מאות בשנים. כך מוצאים אנו תעוד לנסיון ארגון עליה בשנת תע״ג (1713) שלא יצאה לפועל מחמת מלחמות. נסיון נוסף שלא הצליח בשנת ת״ר (1840), ואולם בשנת תר״ד (1844) נתעוררה תנועת עליה גדולה מכל הערים במרוקו — וממכנאס עלו 70 נפש. עליות נוספות ארעו בשנים תר״ח (1848) תרי״ג (1853) תרט״ו (1855). (אוצר המכתבים, ר׳ יוסף משאש, הקדמה, עמ׳ 11 — 20).

בשתי אגרות משנת תר״כ[1] (1860) שבהם מתלוננים רבני מקנאס על רבני טבריה שמקפחים את החכמים המערביים שעלו ממקנאס לטבריה ללמוד, ושלא עוזרים להם מכספי החלוקה.... נמסר כי מספר העולים ממקנאס בפרט וממרוקו בכלל סביב שנת תר״כ, היה למאות.

בשנת תרמ״ה (1885) נתעוררה תנועה בכל ערי מרוקו ועלו הרבה משפחות שלמות וממקנאס עלו יותר מ-80 נפש. ועוד באלול תרנ״ט (1899) נסעה שיירה גדולה מבני העיר ועמהם חכם גדול וזקן למעלה מ-90 שנה, ושמו ר׳ יעקב אדהאן, תש כוחו ודק וצנום שלא יכל ללכת ועשו לו עריסה כשל תינוקות וקשרוהו על גבי הפרד ונשאוהו, ללמדך כוח אהבת הארץ. גם בשנת תר״ס (1900) נתעורר גל של עליה — הפעם בשל מהומות שבטיות שפרצו במרוקו, ועלו הרבה משפחות ממקנאס.

לא הזכרנו כאן אלא עליות מאורגנות (ולא את כולן), אך היו גם עליות של בודדים. בשנת תצ"ג (1713) ר' יצחק בן לחסין ואמו, בשנת תקצ"ד (1834) כמוהר"ר חביב טולידאנו, ועוד, בשנת תרל"ז (1877) האחים ברוך ושלמה טולידאנו נועדו לב יחדיו לעלות לא"י ולהעלות עמם את אמם הכבודה זהרה[2].

העליות נמשכו למרות הסכנות בדרכי היבשה והים, אף כי נטו חכמים לפטור ממצוות העליה לא"י במאות ה-18 מחשש לסכנות ובשל מגבלות כלכליות (מי שאין בידו כדי הוצאות הדרך) חל שינוי במאה ה-19 לחובת העליה לא"י, ונקבע כי למרות הסכנה הקיימת בדרכים, אין לחשוש, ולא להתחשב בה, דהיינו, אין סכנה זו מבטלת מצוות עליה לא"י, ובנגוד להשקפה במאה ה-18 שלפיה גרסו חכמים כי יש להשפיע על האשה שתתרצה לעלות עם בעלה לא"י, ואם לא יצליח **ישלם את כתובתה.** נקבע במאה ה-19 כי אפשר לכפות על האשה לעלות עם בעלה לא"י, ואם מסרבת היא לעלות עם בעלה, **מפסידה כתובתה,**[3] ולא רק זאת; מעתה רשאי כל איש לכוף לא רק את אשתו לעלות אלא כל בני ביתו; ומאחר והעליה כרוכה היתה בהוצאות גדולות, נתקבל המנהג המתיר מכירת ספר תורה למימון הוצאות הדרך כדברי ר' רפאל ברדוגו ממקנאס[4] (1822 — 1747).... העולים נהגו היתר למוכרו כדי לילך לא"י, ונראה כללמוד תורה.

על אף הקשיים (סכנת הדרכים) והמגבלות הכלכליות (הוצאות הדרך) נמשכה העליה בכל הדורות ממקנאס לא"י. העולים בצד הגשמת משאלת לב, בעצם עלייתם, גם תרמו לפתוחה של הארץ, כך בטבריה למשל.

באוצר גנזים[5] מתוך אגרות רבני מקנאס לטבריה, עולה כי רוב החכמים המערביים שלמדו בטבריה מוצאם ממקנאס, והשפעתם כה רבה היתה עד כי עם בואם נשתכחה הספניולית ששגורה היתה בפי היהודים התורכים תושבי טבריה, ודברו ערבית השגורה בפי יהודי מקנאס. (כזאת עולה גם מעדות אישית של ר' יהודה ברדוגו, איש טבריה (יליד 1906 לערך) דור רביעי בארץ בטבריה, מוצאו ממקנאס, כך קבל מהוריו.... אף הערבית שבפיו כיום — דומה לשל יהודי מקנאס.

הקשרים בין מקנאס לפאס

את היחסים המורכבים שבין פאס ומקנאס יש לראות בשני משורים:

— במישור ההנהגה המעשית — החילונית

— במישור הרוחני — דתי

עם קביעת מקנאס ע"י מולאי איסמעיל לעיר בירה, החלו פרנסי פאס פוקדים את מקנאס לצורך מגעים עם המלכות, כאשר המתווכים הם נגידי מקנאס, מכוח קשריהם עם החצר ומעמדם בו. פעמים פנו יהודי פאס למקנאס בבקשה לכפות מרותם, ולהוציא לפועל דינם כנגד עברינים מפאס, זאת בנוסף ליחסי העזרה ההדדית שקיימים היו בין מקנאס לפאס, כפי שהסברנו לעיל, בימי מצוקה וצרה, או כאשר הוטל מס כבד על קהילת פאס שלא יכלה לשאת בו ונדרשה לשם כך עזרת יהודי מקנאס[6].

משום מעמדה המיוחד בתקופה זו תבעה מקנאס לעצמה זכות להגמוניה על שאר קהילות ישראל, זאת מציינים חכמי פאס באחד פסקי הדין שלהם[7], אך כאמור לא היתה הסכמה של הקהילות לכך.

במישור הרוחני, היתה שותפות פוריה ונאמנות מקנאס לנהוג כתקנות קהל פאס המגורשים, הדבר ברור בשל היות פאס מרכז רוחני מפותח והגמוני עוד טרם החלה מקנאס להתפתח, היינו טרם הפכה לבירה.

דיינים ממקנאס שמשו בבתי דין של פאס בסוף מאה 17. ר' משה טולידאנו שמש כדיין בשנת תמ"ב ועמו ר' אפרים אלבז, נמצאו פסקי דין ותשובות עליהם חתומים רבני שתי הערים.

ר' משה בירדוגו — המשבי"ר שמש בבית דינו של ר' משה טולידאנו ונתמנה לאב בית דין לאחר מותו של זה. משנת תע"ט ישב ר' יעקב אבן צור (יעב"ץ) ממקנאס בבית הדין עם המשבי"ר. בתקופת ישיבתו של יעב"ץ במקנאס הופנו עליו שאלות ממקומות שונים והוא השיב עליהן יחד עם המשבי"ר[8].

בפסקי הדין נמצאו שניהם חתומים, כשיעב"ץ חתום ראשון. כלום יש כאן רמז להגמוניה בתחום הרוח? כן חתום יעב"ץ עם ר' משה אדהאן מתקופת ישיבתו במקנאס[9].

בתקופת ישיבתו של יעב"ץ בפאס ברורה היתה המגמה כי פאס הגמונית

ברוח בעוד למקנאס תואר ההנהגה המדינית / חילונית. שינוי כלשהוא חל לקראת סוף מאה 18, כאילו החלו דייני מקנאס לגלות תקיפות ולא בכל הסכימו עם פאס [10], יתכן בשל מעמדם המשפטי-כלכלי המתחזק בתקופה זו. ואמנם גם בתקופה מאוחרת יותר, בדור שאחרי יעב"ץ: נמשכים הקשרים בין חכמי מקנאס-ופאס; יש המכנים את מקנאס "ביתה של פאס", ואחרים מכנים את מקנאס כ"צרתה של פאס" או כפי שנתכנו אצל "טרראס": Les deux Rivales ("שתי הערים המתחרות ביניהן על כתר ההנהגה") אלה גם אלה צדקו, וזאת כמוכח לעיל ובגוף החיבור.

הערות

1. י.מ. טולידאנו, אוצר גנזים, עמ' 164 — 174.
2. ר' שלום משאש, דבר שלום, סימן כ'.
3. י. אבוטבול, אבני שיש, ח"ב, סימן צ"ד.
4. רפאל ברדוגו, תורת אמת, אבן העזר, סימן א'.
5. י.מ. טולידאנו, אוצר גנזים, עמ' 164 — 174.
6. דבר"י, יהודי פאס, ש. סרירו, עמודים 51 — 54.
7. משפט וצדקה, חלק ב', סימן קע"ד.
8. משפט וצדקה, חלק ב', סימן נ"ו, ס"ג.
9. שם, סימן כ"א.
10. שם, א', סימן מ"ז, ס"ב.

ההתעוררות השבתאית במקנאס

הגל השבתאי שהציף כל רחבי תפוצות ישראל, מאמשטרדם ועד תימן, מפולין ועד לצפון אפריקה, עבר לא בלי להשאיר רישומו בדברי הימים של יהודי מרוקו.

בדומה למאורעות (1656—1648) שגרמו להרס וחורבן קהילות ישראל באוקראינה, פולין וליטה, ואשר הכשירו הקרקע לאמונה במשיח, כך, גם במרוקו הרחוקה נגזרו גזירות קשות על האוכלוסיה היהודית: השליטים השונים החליפו כפעם בפעם את התקנות והגזירות ככל העולה על רוחם. חיי היהודים היו תלויים להם מנגד. פרעות אלה וסבלם הסעירו את הלבבות בציפיה לגואל, והכשירו את השטח להתפשטות התנועה השבתאית.

כאמור אין לייחס את ההתפשטות של התנועה רק לפורענויות וגזירות למיניהן, אלא אף לגורם דתי — (הקבלה) — בדמות קבלת האר״י (במאה ה-17)[1]. אפשר שהעסוק הנרחב בקבלה אצל רוב חכמי היהודים במרוקו תרם אף הוא והכשיר את הקרקע לקליטת הבשורה על הגאולה הקרובה באמצעות השליח מאיזמיר.

הקבלה תפשה מקום חשוב בחיי היהודים במרוקו והיוותה גורם רוחני עצום[2]. למן גרוש ספרד ועד ימינו נמצאו במרוקו מקובלים לרוב וספרי קבלה רבים נתחברו בה. כתבי הקבלה של חכמי צפת נתפשטו במרוקו ע״י ר׳ אלישע האשכנזי (אביו של נתן העזתי) בימי שליחותו השנייה מרוקו בשנת ת״ל (1670)[3], למודי הקבלה רגילים אצל רוב חכמיה, וכמעט שלא היה רב ודיין שלא עסק בקבלה.

הקריאה בספר הזוהר במסגרת של חבורות בהזדמנויות שונות היתה ענין שבשגרה. חכמי מרוקו אף הצטיינו בכתיבת פרושים לזוהר, וקונטריסים הקשורים בלמוד הזוהר[4].

בקבלה בקשו היהודים במרוקו למצוא תשובה למצוקה של הגלות עצמה ואת הפורענות הפוקדת אותם ראו כתהליך "חבלי משיח"[5]. ברזי הקבלה טמונות הנבואות לשנות הגאולה שהן שנים רצופות פרעות בהסטוריה; טבעי לכן שנסיונות שנעשו לפרוק מתח זה על-ידי תעמולה משיחית, בחוגים רגישים בצבור, מצאו להם אוזן קשבת ונכונות קליטה אם אצל יהודי פולין למודי הפרעות, אם אצל יהודי מרוקו, אשר מבחינה זו היו אצלם נסיבות דומות לאלו שבפולין[6].

המחצית הראשונה של המאה ה-17 במרוקו הצטיינה במאורעות שמקורם בסכסוכים ומלחמות פנימיות בין מושלי המחוזות השונים, מאורעות הקרויים בדברי הימים של מרוקו: "ארבעין סנא די לפתנא" (40 שנות הבלבול) על שום בלבול המאורעות שבאו לקיצם עם כניסתו של מולאי ארשיד לזאוויה (חבל ארץ במרוקו סמוך לתאדלה) אותה כבש מידי בן שבט אדילאיין המורד מוחמד אלחג', הכניעו, הביאו חי לעיר פאס, ושם הרגו במיתה בזוייה ומשונה (תחוב בבטנו על כלונס)[7].

קודם לכן, בשנת ת"ו (1646) בפאס העיר, בפקודת המושל בן-בכיר (נציג המורד הדילאיי), נהרסו כל בתי הכנסיות אשר ליהודים, בתי הכנסת: של התושבים, של המגורשים של אתאזי, ותלמוד תורה הגדול, ואחר כך שני בתי המדרשות הישן והחדש, ובית הכנסת של ר' יצחק אבירגיל, ולא נותרו אלא שני בתי כנסת שניצלו תמורת שוחד לפורעים[8]. אף בתיטואן נהרסו כל בתי הכנסת, שלושה יהודים נהרגו על קדוש השם, אשה יהודיה ובנה נתלו על עץ ומס כבד הוטל על הקהילה. כך בעיר אלקצאר וסביבותיה, וכל מקום שיד המורד העריץ הדילאיי מגעת, הרס וחורבן.

הקץ למאורעות הגיע בשנת תכ"ח (1668) עת נתעורר מולאי ארשיד (בנו של מולאי עלי אשריף מתאפיללת) הכניע את המורדים ובקש להחריב את הזאוויה עד היסוד, הרג והגלה מתושבי המקום, ועל היהודים ציווה לעזוב, הם ובניהם וכל אשר להם, תוך שלושה ימים, חלקם יצאו לפאס, לצפרו ולשאר מקומות.

בתקופה זו של הבלבול הוטלו על היהודים מיסים רבים והצרות תכפו. במציאות זו של רדיפות ונגישות יהודים על רקע מרידות, התקוממויות ומלחמות פנימיות בין מושלי המחוזות בעת משבר שכזו, כאשר גדולה הכמיהה לשינוי עוררו השמועות והידיעות הראשונות שנתקבלו מא"י

וממצרים, והופצו באירופה ובצפון־אפריקה תקוות גדולות (גם אם לידיעות אלו לא היה בסיס קונקרטי). מתוכנן נודע כי בקרב העמים הנוצרים נפוצה האמונה ששנת תכ"ו (1666) תהיה שנת המשיח. שנה של מאורעות גדולים ונפלאים ליהודים, שנה של אותות ומופתים, של מהפכות משונות בעולם ובייחוד של ברכה ליהודים, אם ברוח המרתם את אמונתם באמונה הנוצרית, ואם ברוח בניין מלכותם בעולם הזה..... שנה זו היא גם השנה שבה קיוו הנוצרים להתגלות האנטי־כריסט.

ואז החלו עפות ממקום למקום שמועות משמועות שונות על אודות עלייתם של המוני אנשים מארצות שאינן ידועות. הידיעות גרמו למין בלבול בעולם לצפות למאורעות משונים שיארעו באותה שנה ויביאו לידי חידוש מלכות ישראל.

כך בידיעה מסוף קיץ 1665 על "עלית השבטים" שמקורה בשמועה על מנהיג, משיח או נביא שקם לישראל. לפי שמועה זו התקרבו בני שבט הגדי הראובני, וחצי המנשה לעזה, ומחכים להופעת יתר שבטי ישראל שחלקם חונים במדבר ערב לפני מכה, או במדבר סהרה שבמרוקו. ידיעה זו מאושרת במכתב מסאלי שבמרוקו (מכתבו של הצרפתי מיראריוס)[9].

"מכל הצדדים מאשרים את הידיעות מיום 15 ביולי 1665 על התקדמותם של עשרת השבטים. מסוס (טוניסיה) מודיעים שהמון עם רב נראה פתאום ובמהירות רבה כשהם מתאספים מצד המדבר... יש שהתקרבו אליהם כדי להיוודע מה טיבו של עם זה, אך מצאו שהוא עם זר ובלתי ידוע לגמרי שלא הבינו לשונו. כלי זינם הם חרב, קשת, חצים ורומח, ואין להם תותחים. אך מצביאם הוא איש קדוש ההולך לפניהם ועושה נפלאות גדולות. דברים אלה (ממשיך ומספר סיראריוס במכתבו הנ"ל) ספרו לנו אנשים המבטיחים שראו אותם. ביום הזה הגיעו שתי שיירות שבאו אחת ממרוקו ואחת מסאביה (מקום לא מזוהה) ומכנאס, והיו ביניהם יהודים אחדים בעלי שם טוב ונאמנים והם אישרו ידיעות אלו ששמעו עליהן במקומות הנ"ל, וגם הוסיפו שהעם הבלתי נודע באו להרי תפילית (Thephilaleta) במדבר ונתקרבו למכנאס..... רבים מהם מדברים בלשון הקודש, כל הנלחם בהם ינוצח וכבר כבשו כמה ערים והרגו הכל לפי חרב מלבד יהודים....."

ועוד ממשיך הכותב ומתאר (לפי עדויות ששמע) את מבנה גופם, צבע עורם

ואין אשה נראית ביניהם..... והאיש הכי נכבד ביניהם הוא איש קדוש המבין כל הלשונות ואם יראה אדם יוכל להגיד מצפוני ליבו. וכן מסופר, לחיזוק הגירסה, על יהודי מסאלי שנשבע בנקיטת חפץ, שראה את בני ישראל אלו בערב. בידיעה זו נתמזגו יסודות עממיים מיסטיים ודמיון מאמין שבקש למצוא או להיאחז בכל דבר המצביע על נס שיתרחש. וכך, בהגיע הידיעה בדבר הופעתו של הגואל בדמות המשיח — שבתאי צבי, רוח של התעוררות והתלהבות עברה על יהודי מרוקו. היתה זו התעוררות סוחפת רבים שהפכה עליהם את עולמם. רוח זו שהחלה מנשבת מזמן הופעתו של שבתאי צבי לא שככה גם לאחר המרתו (1667).

ההתעוררות המשיחית הקיפה את רוב הקהילות היהודיות במרוקו, ומספר המאמינים היה רב מאד. ממדי התרגשות הרוחות וההתלהבות היו כה גדולים עד כדי סיכון עצמי פיסי של הקהילות[10]. "מעיר סאלי[11] יע"א נכתב שכמעט היו בסכנה גדולה על התעוררותם יותר מדי באמונה הזאת, וקם עליהם גילאיין (Ghailan) הרשע וגזר עליהם גזירות הרג ואבדון....." תקוות לראשית הגאולה ראו יהודי מרוקו בדמות מולאי ארשיד אשר הכניע את מלך תאפיללית, דכא את המורדים והחזיר הסדר על כנו בתחומי הממלכה.

בימים הראשונים לשלטונו האיר המלך פנים ליהודים, הצטיין בסובלנות רבה, וכך האמינו יהודי סאלי, טנג'יר ומגורשי הזאווייה שהתישבו בפאס, כי מולאי ארשיד "אוהב ישראל הוא" ומצבם יוטב תחת שלטונו. בזאת כאמור נתחזקו עוד יותר באמונתם השבתאית, נאמנים לעקרונות ההפיכה המשיחית שסימנה הבולט שינוי סדרי עולם; ביטול צום עשרה בטבת וביטול יתר התעניות הבאות להזכיר את החורבן והגלות.

כה גדולה היתה ההתעוררות המשיחית הכללית בזאוויה, בתאדלה, מראכש, מקנאס וסאלי, עד כי על אף שחלפה שנת המשיח (1666) ונתבדו תקוות הגאולה המיוחלת, באו שמועות[12] מהמערב שעדיין מחזיקים בטעותם (גם לאחר ההמרה) ומבטלים את תענית תשעה באב של שנת התכ"ח (1668 — שנה שבה הכניע מולאי ארשיד את המורדים) קבעוהו יום משתה ושמחה, והיו מחרימין למי שאינו אוכל ושותה בו. בשנה זו כאמור רווח ליהודים וזה כשלעצמו סימן שבישר טובות. על כן, בהגיע שמועות ההמרה, בנגוד למצופה, לא סרו היהודים במרוקו מאמונתם בשבתאי צבי, ותגובתם זו נתאשרה אולי בשל מתן הפרסום למעשה "ההארה הגדולה" שבאה על שבתאי צבי בפסח

תכ"ח (1668) שבה נתגלו לו "גילויים" (חזיונות). חזיון זה[13] הופץ בין המאמינים בקונטרס "סהדותא דמהימנותא" (עדות על האמונה) ובו הסבר על מעשה הבגידה (ההמרה) שאמור היה לעורר פליאה כביכול.

כנ"ל אירע גם בתכ"ז (1667), בכל ערי מרוקו: פאס, מראכש, תיטואן, סאלי, מקנאס, תאדלה וסביבותיה אצל שרידי הזאוויה, וג'בל גריס (מזרחית לתאפיללת)[14].

לא הועילו הכשלונות והאכזבות ולא עזרו הנסיונות לקעקע את האמונה, גם כאשר אי הופעתו של המשיח היתה ודאית וידועה, יהודי מרוקו עדיין החזיקו באמונתם, ועוד מצאה לה התנועה השבתאית מעריצים רבים, בעיקר בעת צרה ליהודים. ההתעניינות וההתלהבות רבו עד כי היה הדבר בעוכרם, הבאיש את ריחם בעיני השליט, וגרם לרדיפות יהודים במקומות מושבותיהם ע"י מולאי ארשיד ועושי דברו.

בתאדלה נתכו גזירות קשות על היהודים, כל בתי הכנסת נסגרו והתפילה נתקיימה בתנאי מחתרת במנינים פרטיים בבתים. כן נאסר על היהודים נעילת מנעלים. פליטי הזאוויה שנותרו בכפרים גורשו לתאדלה ובהעדר קורת גג גרו באוהלים וסבלו חרפת רעב. במראכש נהרסו בתי כנסת והוטלו מיסים כבדים על התושבים היהודיים, כך גם בסאלי עצמה "אין להם בית תפילה בגזירת המלכות, ובזאוויה כל יהדותם בסתר ואפילו שמירת שבת מנועה מהם[15]".....

ואף על פי שהפך מולאי ארשיד — מאוהב לאוייב — המשיכו היהודים להחזיק באמונה השבתאית, הרבו להתעניין בה, וכמעט קט נהפכו כולם לשבתאים "לולא שנמצאו אז בעלי צורה אחדים אשר לחמו נגדה ויעצרו בעד התפשטותה"[16]. בריבוי הגזירות ראו יהודי מרוקו סימן לנחמה ולביאת המשיח הקרובה. בראש הלוחמים עמדו ר' יעקב ששפורטש[17], ר' אהרון הטבעוני מסאלי, ור' דניאל טולידאנו השני במקנאס. על תומכי התנועה ומנהיגיה נמנו: ר' יעקוב בן סעדון מסאלי, הנגיד מימון מיימראן ממקנאס, ושלמה אביטבול ממראכש. נראה כי שני שדד"ים שנמצאו אז במרוקו, בסאלי ובמקנאס (שני מרכזי התנועה החשובים) ר' חייא דיין ור' אלישע האשכנזי[18] תרמו אף הם להתפשטות התנועה. יהודי מרוקו כולם הכירו וכבדו את ר' אלישע חיים אשכנזי (אביו של נתן העזתי) שהיה אצלם זמן רב בשליחות ירושלים, וחזקתו כחכם מקובל וחסיד עמדה עתה גם לבנו, ותרמה את שלה להפצת הרעיון

השבתאי. ולא זו בלבד, אף ר' יעקוב ששפורטש בחליפת המכתבים שלו עם חכמי סאלי בהתחלת הבשורות כתב להם מכתבים מלאי התלהבות.

אגרותיו של ר' יעקוב ששפורטש (בספרו ציצת נובל צבי) שופכים אור ומתארים את מימדי התנועה והיקפה בקרב יהודי מרוקו המאמינים. זאת ניתן ללמוד מאגרתו לגלילות המערב[19], אגרת המופנית לרבני סאלי ובאמצעותם לכל קהילות מרוקו, ובה מוכיחם ששפורטש על אטימות הלב להמשך אמונה עקשת בשבתאות שנתגלתה כשקרית:

"ואיך לא תצלנה שתי אוזני, או איך אתקע אצבעותי כיתד בהם לבלתי שמוע את הקול, קול הצאן האומרים כי בגלילות המערב אשר בהם תצא תורת היהדות, עדיין מאמינים באמונה החדשה הזאת ומקיימים דברי נביא שקר. ואם בארזים נפלה שלהבת הטעות, ומה יעשו אזובי הקיר. אף הפרוץ מרובה על העומד, וגברה יד ההמון לשום תלמיד חכם מדרש להם, לא אלמן ישראל ואם בארזים נפלה שלהבת הטעות, ומה יעשו אזובי הקיר. אף הפרוץ מרובה על העומד, וגברה יד ההמון לשום תלמיד חכם מדרש להם, לא אלמן ישראל מרבנים מחזיקים בתורת אלוהינו. האם מעיר מארוייקוס (מראכש) עיר גדולה של חכמים ושל סופרים יחסרו סורי צדק, אם מעיר פאס המהוללה המלאה לה חוכמה ודעת אפסה ונתרוקנה לחלוטין. אם עיר תיטואן מעוז אריות שבחבורד נעשית מרעה לזאבים לנטות אחריהם, או עיר סאלי וחכמיה הממולאים בפז האמונה נחשבו לכלי חרס. או חכמי ומנהיגי מקנאס שכחו קנאת אבותם ורבותם הספרדים להכניס בלבם דברים המביאים לידי חטא. וקהילות תאדלה דלי מאנוש המורה להם דרך, ושארית אלזאוויה הניחו תורתם.... ושכחו אזהרות רבותם. קהילות תאפיללת וגריס (ג'בל גריס מזרחית מתאפיללת) הוגרסו בחצץ השערים. וכן ארג'יל ותלמסן לא חסרו קברניטים, אין עיר וכפר אשר לא נמצא לה מנהל למוד ה' מכל הרבנים אשר גדלה, ואלה לא נקפו אצבע לדחות את השבתאות, כשם שעשו רבני וונציה ורוב קהילות אשכנז ופולין. מדוע יצאו מכלל זה קהילות המערב?.... ואתם כוהני ה' תקראו חכמי ורבני הקהילות לכם המצווה הזאת אל

קצה הארץ לעמוד באמונת אבותינו ורבותינו ולא לזלזל ולהקל בדבריהם..... ובכלל אזהרתם שלא ידחקו את קץ.....״

משהגיע המכתב לידי ר׳ יעקוב בן סעדון מראשי כת המאמינים בסאלי, התעלם ממנו התעלמות מוחלטת, לא הודיע דבר לאיש, והמשיך להכריז חרם על מי שמתענה בט״ב, ועוד כתב משם לעיר פאס, וגזרו בגזירת נח״ש (נידוי, חרם שמתא) על מי שמתענה. ואפילו שרידי הזאוויה הפליטים שבאו לגור בפאס לאחר גירוש מולאי ארשיד שבקשו להתרחק מהאמונה הזו (השבתאית) אולצו לבטל תענית ט״ב. כך גם בתיטואן ואלקצר, מקנאס ומראכש ״כולם על משמרת הצומות״ ואומרים שכל המתענה ייחשב לכופר. ולא רק בביטול תענית ט״ב מדובר, אלא גם ביתר הצומות. הצום י״ז בתמוז, קצתם התענו וקצתם לא. ויום ראש חודש אב שמנהג לבטל שחיטה ולא לאכול בשר עד עבור ט״ב, בדו מלבם שבאו בשורות טובות, ואכלו בשר, וכל זה בהנהגת שלמה אביטבול[20].

על מידת ההתנגדות לתנועה במרוקו אין שומעים בבירור, ורק הדים קלושים ממנה עולים מתוך הכתבים: בענין בטול הצומות בסאלי נחלקו הקהל לארבע כתות: כת אחת מתענינת בפרהסייא, כת אחת מתענינת בצנעה, כת שלישית עשתה יום טוב גדול והזמינה משוררים גויים עם כלי שיר וכלי זמר להנעים במנענעים ומצלצלים ולשורר לפניהם, וכת רביעית החליטה להתענות, ועוד נודע[21] ״כי משנת תכ״ח ואילך בפאס, מקנאס וסביבותיהם מקפידים על קיום הצומות״. ואין מדובר כאמור ברוב הקהלים. מכך יובן כי חלקם של הפורשים היה קטן.

ר׳ יעקוב ששפורטש הלוחם בתנועה מנסה וממשיך להוכיח. הוא פונה אל קהל פאס, מרכאש ומקנאס, מבקש להחזירם מלפרוץ גדר, אך ללא הועיל. גם הנגיד מימון מיימראן אינו חוסך את שיבטו ואת ר׳ יעקוב סעדון ממנהגי התנועה בסאלי הוא מכנה ״הדיוט קופץ בראש״ הוא והדומים לו שביטלו ט״ב. עליו ושכמותו נאמר ״והיו מאשרי העם הזה מתעים״[22].

כפי שנוכחנו לעיל, גם לאחר ההמרה לא נפקחו עיני ההמונים המאמינים לראות במעשה שהפך את הגואל לבוגד, ועדיין חזקות היו השאיפות לגאולה, והרצון להיגאל. אמנם החלה התרופפות במקומות מסוימים וחוסר ודאות שרר

בכל, על כן המשיכו בקהילות מרוקו ובכל אפריקה "והתקינו עצמם לבטל יום ט"ב... ואין עליהם כל אשם כי היו בטוחים על דבר משיחם ונביאם... אך לא נודע להם מהמרת הדת. ולכן בברבאריה טרבלוס ארג'יל וסאלי שקבלו שמועת ההמרה..... ולא היתה ודאית כי אם בספק התענו בט"ב, אבל לא נהגו בו דין כל ה' עינויים (נעלו סנדליהם, ולא קראו קינות), אך עיר מארוייקוס ואספי שהיו רחוקים ולא נשמעה אצלם שמועת ההמרה כמו שנשמעה בסאלי..... עשו אותו יום משתה ושמחה.... והחכמים קצתם הסכימו וקצתם לא"[23].

נראה איפוא כי בשכבות רחבות נשארו נאמנים לש.צ. אחרי המרתו וביחוד בין הספרדים ואם השתדלו מתנגדים כר' יעקוב ששפארטש להראות שאינם אלא מיעוט "שלא ניכר" הרי בכל זאת מודים הם במקומות אחרים בעצמם שהמעוט הזה היה ניכר מאד ובמיוחד במרוקו (וכן בא"י, מצרים וברוב קהילות טורקיה והבלקן[24]).

על המשך דביקות באמונה — למדים אנו מסיפורו של מואט[25] המתאר רשמים של צרפתי שנשבה על־ידי שודדי־ים בסאלי, ובתיאוריו מספר על אונייה נדרלנדית שהגיעה מאמשטרדם, והביאה נבואות ליהודים שבמרוקו. בין השאר היה תוכנן של הנבואות שבראשית שנת 1672 יוולד בהולנד המשיח שלו מצפים היהודים זמן כה רב. היהודים בשומעם בשורה זו חגגו חג סוכות שני, שמחה ומשתה במשך שמונה ימים. ואולם המשיח בושש לבוא, חששות וניצני אכזבה החלו מכרסמים בלבות המאמינים.

לא הועילו כל האכזבות והכשלונות, התעוררות משיחית חדשה החלה להקיף את קהילות מרוקו. עורר אותה אדם פשוט, עם הארץ וירא שמים, בחור אחד בעיר מקנאס ושמו יוסף בן צור — שטען כי זכה לגילוי המלאך רפאל בליל ראש השנה תל"ד (1674)[26]:

> "והיה מבשר אותו ביאת הגואל, והקימו על רגליו, והטבילו עם המים שבקנקן אחד, ונתרבו המים כל כך עד שהוכרח להחליף שמלותיו, והראו לו בשמיים אדונינו ש.צ. מלכינו, ואמרו לו זה הגואל האמיתי משיח בן דוד, ור' נתן בנימין נביא אמת ואתה הוא משיח בן יוסף. והמלאך רפאל מסר לו אלפא ביתא..... וממנה למד כל התורה כולה (אף על פי שלא ידע מעולם קרוא וכתוב) עם סודות עליונים אשר לא נמצא כמוהו בכל חכמי המערב..... והלכו

שם לראותו ולדבר עמו אנשים חכמים ונבונים מקובלים מעיר פיס, עיר גדולה של חכמים ושל סופרים, ממקום תיטוואן, סלהי (סלי) ומקומו אחרים ויכירו וידעו כי חכמתו חכמת אלקים והראה להם מספר הזוהר, ומספר דניאל..... שהגואל האמיתי של ישראל הוא אדונינו ש.צ. יר"ה, וזמן הגאולה תהיה בערב פסח שנת תל"ה אחר ביעור חמץ..... אמרו לו..... איזה אות או מופת על הדבר הזה, אמר להם מה אות ומופת גדול ממה שאתם היו יודעים מקודם לכן שלא הייתי יודע אפילו ללמוד רש"י ועכשיו אני אומר לכם סודות עליונים..... ואם תרצו אלך ברחובה של עיר ואכריז ואומר שש.צ. הוא משיח של ישראל ותראו שלא יארע שום נזק לא לי ולא לכם ולא לשום א' מישראל, ועל כן הרבה חכמים שדברו סרה באדוננו יר"ה התחרטו חרטה גדולה וחזרו מדעת לבבם ועכשיו הם מאמינים באמונתו, ובכל ארץ ברבאריאה נתעוררו בתשובה גדולה יותר ממה שעשו בגילוי ראשון של אדוננו ירה"..... ועוד נתן טעם המגיד על המצנפת ששם אדונינו יר"ה בראשו ואמר שהוא כדי שילעגו עליו ובזה הוא ישא כל חבלי משיח של ישראל, ועוד אמר כי מזה נמשך תועלת אחר והוא כדי להמשיך ניצוצי הקדושה שהם קבועים באומות בתוך הקליפות כי ע"י זה בהיות המשיח בתוך הקליפות יכנסו בו ניצוצי הטהרה במשיחנו".

בכך ניתנה התשובה לשאלה שעמדה בפני המאמינים לאחר ההמרה והיא: מכיון שסימני הגאולה היו אמיתיים ומכיון שהעם ראה את המשיח ואין לפקפק בשליחותו, מדוע המיר, ולמה נתעכבה הגאולה החיצונית המדינית שאינה צריכה להיות אלא תופעת לוואי טבעית לתהליך הקוסמי של הגאולה ושל תיקון פגם העולמות, ניתנה תשובה: להמרה הזאת יש סוד והוראה דתית מכרעת. אין מעשה הגאולה שלם עד שלא ייאספו ניצוצות הקדושה והגואל הקדוש שבקדושים מוכרח לרדת אל תוך הקליפה לאסוף הניצוצות שטרם הועלו..... המשיח מוכרח איפוא לעשות מעשים זרים. ברוח זו קבלו המאמינים את ענין ההמרה.

ממקנאס פשטה השמועה לערים אחרות בצפון אפריקה, כך מצינו במכתב של אברהם בן עמרם[27] אל החכם בנימין דוראן בעיר אלג'ר, ביום ג' שבט שנת התל"ה (1675) ובמכתב שיצא מתיטואן[28] מר' יעקוב אבוהב לכ' שלמה הלוי,

ובהעתק מכתב[29] ששלחו יהודי אחד מסאלי לאחיו בליוורנו בכד' באלול התל"ה. כולם מאשרים דבר קיומו של הבחור הפלאי תוך הדגשת הנס שאף כי לא ידע אפילו רש"י ואפילו פסוק אחד, בקי הוא בספר הזוהר ושאר חוכמות, וכי ניבא להופעת המשיח בערב פסח תל"ה לאחר חצות.

משלא הופיע המשיח בערב פסח כמקווה, המשיכו להאמין כי הגאולה צפוייה בשנת תל"ו (1676) וכולם עשו תשובה, וכל האנוסים אשר במערב כולם עושים תשובה גדולה והפסקות וצדקות ועשו להם מלבושים, רוצה לאמר, בגדי כבוד והם מוכנים מעת לעת לעלות לירושלים.....

לאחר מותו של יוסף בן צור, גם כאשר נבואתו לא נתגשמה לא התריסו כנגדו, והמשיכו להאמין כי מן השמים מעכבים קיום נבואותיו ועדיין מחזיקים אותו לאיש חכם וחסיד (ללמדך כוחה של אמונה) "והוא פלא שאם נבואתו לא נתקיימה, בעיניהם חכמתו עדיין קיימת לגבי דידיהו"[30].

בגלי ההתעוררות[31] החדשה הזו יש לראות משום פרפורי גסיסה של התנועה, טרם ירידתה לתהום הנשייה אצל יהודי מרוקו (שלא כבמקומות אחרים שם ירדה התנועה למחתרת בעקבות התגברותם של המתנגדים וצמחו כתות המשך).

לסכום: השנים תכ"כ — תכ"ט היו שנות פגעי טבע, רעב ויוקר ונגישות מטעם השלטונות, והיהודים דחוקים מחמת מסים וארנונות שהוטלו עליהם. כל זה הכשיר את הקרקע לקליטת רעיונות מבשרי גאולה והקלה, ואלה הגיעו באמצעות האגרות ובהן ידיעות על הופעת המשיח שבתאי צבי. השמועות נתפשטו חיש מהר ובמהרה צמחה תנועת המונים הדבקים באמונה החדשה, תנועה שהקיפה את רוב קהילות היהודים במרוקו. בדבקות ובקנאות החזיקו יהודי מרוקו באמונה זו, אף כי נתערער בסיסה, והאמור להיות גואל הפך ל"בוגד" בעצם ההמרה.

גם אחרי זה המשיכו להאמין כי ההמרה היא אקט דתי חיוני לצורך העלאת הניצוצות, ועוד יש תקווה לגאולה.

משבוששה הגאולה ונכזבו התקוות, נמצא מי שעורר אותן שוב, הפעם בדמות הבחור בעל הגילוי החדש, הלא הוא יוסף בן צור, ממקנאס, אשר נבא על הגאולה הקרבה בערב פסח תל"ה. גילוי זה הביא להתעוררות מחודשת שסחפה המונים, וסופה כאמור שיכחת האמונה החדשה עם מותו של "בעל החזון". היה בזה משום דעיכתה הסופית של התנועה השבתאית במרוקו. לא יהא זה נכון לאמר שכל יהודי מרוקו האמינו בתנועה השבתאית, אפשר

שהיתה תנועת התנגדות לאמונה זו, אך שומעים עליה רק מעט, ואין עדויות על רדיפות שבתאים או חיכוכים פנים קהילתיים בשל כך. נראה איפוא כי היו אלה (המתנגדים) מעוט קטן שקולם כמעט ולא נשמע.

כך חלפה לה במרוקו התנועה אשר במקומות אחרים עוד המשיכה להתקיים כ־150 שנה — במסווה אחר (הדונמה, פרנקיסטים).

הערות

1. הגורם הדתי הוא שגרם לאותה מתיחות מיוחדת שמתוכה נולדה התנועה השבתאית, כתופעה הסטורית בכללות האומה. גורם דתי זה מצטרף ומתחבר לגורמים המקומיים השונים הפועלים בכל אתר ואתר..... גורם זה שדחף את ראשי הצבור ואת אלה שקבעו את דמותו הרוחנית להצטרף לתנועה המשיחית פעל במדה שווה פחות או יותר בכל תפוצות הגולה.
   ג. שלום — שבתאי צבי, עמ' 6
2. **ג. שלום** — שבתאי צבי, עמ' 471.
3. **מ. בניהו** — ר' אברהם איבן מוסה ובנו ר' משה בתוך: מיכאל — כרך ה' — עמ' א' ו־ג'; ע — ע"צ
4. **מ. חלמיש** — ממזרח וממערב, ה', ושם רשימה מפורטת של מקובלים במרוקו וחיבוריהם (החל במאה ה־16).
5. על הרעיון שלא תיתכן הבנת התפשטות התנועה השבתאית בלא השפעת המיסטיקה הקבלית ועל היסודות המשיחיים הטמונים בקבלה, ראה, **ג. שלום**, פרשת השבתאות, עמ' 1 — 47.
6. **ג. שלום** — שבתאי צבי, חלק ב' עמ' 544.
7. **ח.ז. הירשברג** — תולדות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 251 — 254.
8. **י.מ. טולידאנו** — נר המערב. קורות היהודים במרוקו, עמ' 144.
9. **ג. שלום** — שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, חלק א' עמ' 273 — 274.
10. **י. ששפורטש** — ציצת נובל צבי, עמ' 152, אגרת ששפורטש לר' יוסף הלוי.
11. **סאלי** — השוכנת לחוף ים שמשה מרכז להעברת תעמולה שבתאית מאמשטרדם — למרוקו. בשל קשרים בין יהודי סאלי לאחיהם היושבים באמשטרדם, קשרי מסחר ומשפחה.
12. **י. ששפורטש** — ציצת נובל צבי עמ' 308.
13. **ג. שלום** — שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו חלק ב' עמ' 714 — 728.
14. **י.מ. טולידנו** — נר המערב, קורות היהודים במרוקו, עמ' 116.
15. **י. ששפורטש** — ציצת נובל צבי, עמ' 354.
16. **י.מ. טולידנו** — נר המערב, עמ' 117.
17. **ששפורטש** — יליד וואהראן, שמש דיין בתלמסן, נמצא בעיר סאלי כחבר בית הדין בשנת תיט — תכ' (אוהל יעקב סימן ח') עבר לאמשטרדאם ונמצא בקשר הדוק עם חכמי סאלי, לקח חלק פעיל ביותר בפולמוס ש.צ. דבריו חשובים כמקור מידע ראשוני להכרת השבתאות במרוקו ובצפון אפריקה.

18. **ר' אלישע אשכנזי** — אביו של נתן העזתי, נפטר במקנאס — ח' בסיון תל"ג (נר המערב עמ' 117 — 118).
19. **י. ששפורטש** — ציצת נובל — עמ' 318 — 324.
20. **י. ששפורטש** — ציצת נובל, עמ' 325, אגרת ר' ראובן הסבעוני לששפורטש.
21. **שם** — עמ' 324.
22. **שם, שם** עמ' 359, אגרת ששפורטש לר' יעקב בן סעדון.
23. **שם** — עמ' 209.
24. **ג. שלום** — מצוה הבאה בעבירה, בתוך: מחקרים ומקורות לתולדות השבתאים, עמ' 22.
25. **ח.ז. הירשברג** — תולדות היהודים באפריקה הצפונית עמ' 256.
26. **א. פריימן** — עניני שבתאי צבי, עמ' 73 — 74.
27. **שם** — עמ' 74 — 75.
28. **שם** — עמ' 75.
29. **שם** — עמ' 76 — 75.
30. **י. ששפורטש** — ציצת נובל — עמ' 369.
31. **ג. שלום** — ש.צ. עמ' 774. גלי ההתעוררות החדשים מובנים היטב. הצד השווה בהם הוא התחושה של ריתמוס הסטורי מסויים השולט בתהליכי הגאולה. שבע שנים או עשר שנים הלא הן יחידה אורגנית לפי תחושה זו, והשאלה כיצד לחשב את התחלת הגילוי: אם בשנת תכ"ה (1665) או מזמן ההמרה (1667); וכך נתקבלו התאריכים השונים שיצרו תסיסה בלתי פוסקת משנת תל"ב עד תל"ו.

בבליוגרפיה לנושא השבתאות.

1. **צ. גרץ** — דברי ימי ישראל (חלק 8), וארשה, תרס"ב.
2. **ש. דובנוב** — דברי ימי עם עולם (כרך ז') דביר, תשכ"ה.
3. **י. ששפורטש** — ספר ציצת נובל צבי (מבוא והערות — י. תשבי) מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ד.
4. **י.מ. טולידנו** — נר המערב, תולדות ישראל במרוקו, ירושלים, תרע"א.
5. **ח.ז. הירשברג** — תולדות היהודים בצפון אפריקה, מוסד ביאליק, ירושלים, 1965.
6. **א. פריימן** — עניני שבתאי צבי (מעשה יוסף בן צור) חברת מקיצי נרדמים, ברלין 1912.
7. **ג. שלום** — ש.צ. והתנועה השבתאית בימי חייו, עם עובד (חלקים א — ב) תל־אביבי 1974.
8. **ד. כהנא** — תולדות המקובלים השבתאים והחסידים (אבן התועים).
9. **א.ז. אשכולי** — ספר דינבורג — קובץ דברי עיון ומחקר, עורך בער יצחק, ירושלים תש"ט.
10. **ג. שלום** — מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות, מוסד ביאליק, ירושלים 1974.
11. **ג. שלום** — פרשת השבתאות, בעריכת רבקה שץ, האונ' העברית ירושלים, מפעל השכפול תשט"ו.
12. **י. ניני, סימונסון, קארפי** — מיכאל, מאסף לתולדות היהודים בתפוצות, המכון לחקר התפוצות ת"א, תשל"ה.

ביבליוגרפיה

מקורות

1) **אוצר גנזים** י.מ. טולידאנו מוסד הרב קוק, תש"כ.
2) **אוצר לשון התלמודים והמדרשים.** יעקב לוי — ברלין — וינה.
3) **ברית מילה ומנהגיה.** א. טולידאנו — עורכת ומו"ל, רמב"ם 10, קרית ים. — תשל"ח.
4) **דור התמורה.** (שינוי והמשכיות בעולמם של יוצאי צפון אפריקה,) מ. שוקד — ש. דשן, מכון בן צבי, ירושלים, תשל"ז.
5) **היהודים במרוקו השריפית** (פרקים בתולדות היהודים במרוקו מהמאה 16 ועד ימינו). ש. בראשר — עורך, מרכז זלמן שזר, ירושלים, תשל"ז.
6) **זכור לאברהם.** ח.ז. הירשברג — עורך. ועד העדה הספרדית — ירושלים 1972.
7) **יהדות צפון אפריקה — ביבליוגרפיה,** א. הטל, מכון בן צבי, ירושלים, תשל"ג.
8) **יהדות מרוקו — פרקים בחקר תרבותם,** יששכר בן עמי, ראובן מס, ירושלים, תשל"ו.
9) **משא בערב.** בתוך כתבים נבחרים, ש. רומנילי, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ט.
10) מארץ מבוא השמש — ח.ז. הירשברג, המחלקה לנוער והחלוץ, ירושלים, תשי"ז.
11) **מעמדם המדיני חוקתי של יהודי צפון אפריקא,** לקט מקורות לתרגיל של שלום בר אשר האונ' העברית — ירושלים, תשל"ו.
12) **משפחת קורקוס וההיסטוריה של מרוקו בזמננו.** מ. אבוטבול, מכון בן צבי, ירושלים, תשל"ח.
13) **מים עמוקים.** (מקוה המים ושושנת העמקים) ר' יהודה ברדוגו — עורך, ומו"ל, שדרות התמרים, 4, ר"ג. ירושלים התשל"ח.

14) **ממזרח ומים, פרקי מורשת ותרבות.** יואל רפל — עורך, משרד הבטחון, ת"א — 1978.
15) **מלכי רבנן.** י. בן נאים, דפוס המערב, ירושלים, תרצ"א.
16. **נפוצות ישראל באפריקה הצפונית.** י.מ. סלושץ, הוצאת המחלקה לנוער של ההסתדרות הציונית, תש"ו.
17. **ספר המילים.** מרכוס ישטרוב.
18) **פאס וחכמיה — מרוקו.** ר' דוד עובדיה — עורך, הוצאת בית עובד, המכון לחקר יהודי מרוקו, ירושלים, תשל"ט.
כולל: דבה"י להר' שאול סרירו.
זכרון לבני ישראל — ר' יהודה אבן עטר 2.
אגרת יחס פאס — ר' אבנר ישראל הצרפתי.
יומן פאס — ר' שלמה הכהן
תולדות רבני פאס — ר' דוד עובדיה.
19) **פרקים בתולדות היהודים בימהב"נ.** ח.ה. בן ששון, עם עובד, ת"א 1962.
20) **קהלת צפרו. (א,ב,ג)** ר' דוד עובדיה, המכון לחקר יהודי מרוקו, ירושלים, תשל"ו.
21) **קוהלת יעקב ונר המערב.** י.מ. טולידאנו, דפוס המערב, ירושלים, תשל"ג.
22) **קורות היהודים בצפון אפריקה.** נתן א. שורקי, עם עובד, ת"א, 1975.
23) קצור שולחן ערוך השלם. שלמה גאנצפריד, סיני, ת"א — תש"ל.
24) **שורשים ביהדות מרוקו.** יהודה מסינג — עורך, אל"ף, תשל"ז.
25) **שלוחי ארץ ישראל.** א. יערי, מסדה — 1971.
26) **תולדות היהודים באפריקה הצפונית.** (2 חלקים) ח.ז. הירשברג, מוסד ביאליק, ירושלים, 1965.
27) **תולדות יהודי מרוקו.** א. שטאל, משרד החינוך, המחלקה לתרבות תורנית, ירושלים, תשל"ד.
28) **תולדות יהודי המאגרב.** י.ג. הררי. הוצאת המחבר, חולון, תשל"ד.
29) **תקנות יהודי מרוקו** — כרם חמר, א', א, אנקאווה, (צלום מרכז זלמן שזר,) ירושלים, תשל"ז

*

1) *Les Juifs du Maroc. (Vie sociale, economique, et religieuse)* Haim Zafrani, Geuthner – Paris 1972.

2) *La condition juridique et sociale de l'Israelite Marocain.* Andre Chouraqui. Presse du livre français, Paris, 1950.

3) *Un recueil de textes historiques judeo – marocain.* G. Vajda .מרוקו — בתוך הספר פאס וחכמיה הוצאת בית עובד, ירושלים, תשל"ט

4) *Studies in the history of the Jews of Morocco.* David Corcos. Rubin Mass, Jerusalem, 1976.

5) *Grand Larousse encyclopedique. Paris*

6) Jewish society in Fez, (studies in communal and economic life J. Gerber, 1972.

7) *Histoire du Maroc,* H. Terrasse. Casablanca (Vol. 1,2). 1949–50.

8) H. de la Martiniere, *Souvenir du Maroc, Paris.*

9) Jean Louis Miege, *Documents d'histoire economique et sociale marocaine au 19^em siecle,* Paris — 1963.

10) Nahum Slousch, *L'histoire des juifs et du Judaisme au Maroc,* Paris. – 1906

11) Nathan Netter, *Souvenir et impressions de voyage au Maroc,* a travers l'Espagne, Paris. pp. 120–126. .רשמי סיור במקנאס

12) Jose Benech, *Essai d'explication d'un Mellah;* – 1949

13) *Bibliographie critique de sociologie, d'ethnologie et de geographie humaine du Maroc,* André Adam, Alger, 1972.

2.

אוצר המכתבים.	ר' יוסף משאש, דפוס המערב, ירושלים, תשכ"ח.
דברי שלום.	ר' שלום משאש, מקנאס, 1945.
דברי משה.	ר' משה בירדוגו, מקנאס, 1947.
די השב ואם למסורת.	בירדוגו שלמה, קזבלנקה, 1950.
זכות אבות.	אברהם קוריאט, פיזה, תקע"ב.
כתונת יוסף (א — ב).	ר' יוסף בירדוגו, מקנאס, תש"ג.
לב מבין.	מימון בירדוגו, מקנאס, 1941.
משפטים ישרים.	ר' רפאל בירדוגו, קראקא, תרנאג'.
מים חיים.	ר' יוסף משאש, דפוס המערב, ירושלים, תשכ"ד.
משפט וצדקה ביעקב.	ר' יעקב אבן צור, נא אמון, תרנ"ד.
נופת צופים.	פתחיה בורדוגו, קזבלנקה, תרצ"ח.
נר מצווה.	ר' יוסף משאש, דפוס המערב, ירושלים, תשכ"ט.
נשמת חיים.	חיים משאש, דפוס אחים צייאג, מקנאס.
ראש משבי"ר.	משה בירדוגו, ליוורנו.
שופריה דיעקב.	יעקב בירדוגו, ירושלים 1910.
שופריה דיוסף.	יוסף בירדוגו, ירושלים, 1974.
תורת אמת.	רפאל בירדוגו, מקנאס, 1939.
אבני שיש.	שאול ישועה אביטבול, ירושלים, תרצ"ה.
שושנים לדוד.	דוד צבאח, קזבלנקה, תרצ"ה.
חסד לאברהם.	אברהם אזולאי, לבוב, תרכ"ג.
תוקפו של יוסף.	יוסף אלמליח, ליוורנו, 1855
עץ חיים.	ר' חיים גאגין.
לשון לימודים.	יעקב אבן צור, (כת"י).

